O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA’LIMI VAZIRLIGI

MUQIMIY NOMIDAGI QO’QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

«Aholi geografiyasi va demografiyasi asoslari» fanidan

MA’RUZALAR MATNI

Bilim sohasi:	**Ta’lim – 100000**
Ta’lim sohasi:	**140000 – O’qituvchilar tayyorlash va pedagogika fani**
Ta’lim yo’nalishi:	**5140500 – Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari**

Qo’qon – 2010

Ushbu ma’uzalar matni geografiya kafedrasining 2010 yil _____-sonli yig’ilishida muhokama qilindi va tasdiqlandi.

Tuzuvchi: ***Геografiya kafedrasi o’qituvchisi Mo’minov D.***

Taqrizchilar: ***Farg’ona Davlat universitetiгеография кафедраси dotsent Г ф д, Ahmadaliyev Yu, QDPI geografiya kafedrasi o’qituvchisi Abdunazarov L.***

AHOLI GEOGRAFIYASI – IQTISODIY GEOGRAFIYANING MUHIM VA ALOHIDA TARMOG'I. FANNING MAQSAD VA VAZIFALARI.

R E J A:

1. *Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning muhim tarmog'i ekanligi.*
2. *Aholi geografiyasining o'rganish ob'ekti.*
3. *Aholi geografiyasining asosiy yo'nalishlari.*
4. *Aholi geografiyasining vazifalari.*

Aholi deganda ma'lum xududda yashayotgan kishilar guruhi tushuniladi. Aholi va uning xo'jalik faoliyati hamma davrlarda geografiya fanining qiziqtirib kelgan. Geografiya fanining tuzilishida iqtisodiy geografiyaning qaror topishi bilan bu masalaga qiziqish ayniqsa kuchaydi. Bu bejiz emas edi. Chunki iqtisodiy geografiyaning vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning xududiy joylashish qonuniyatlarini o'rganishdir. Aholi esa, har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan barcha boyliklar insonning mehnati natijasida yaratiladi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan mehnat qurollari, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa qo'shimcha materiallar faqat inson qo'li, odam mehnati tufayligina harakatga keltiriladi. Inson mehnati ishlab chiqarish jarayonining eng ilg'or qismidir. Shunday qilib, aholi, birinchi navbatda, ishlab chiqarishning asosiy sub'ektidir. U barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi asosiy kuchdir.

Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga, aholining o'zini takror barpo qilinadi – kishilarning avlodlari tarbiyalanadi va voyaga yetkaziladi. Shuning uchun ham aholini geografik jihatdan o'rganishida quyidagilarga e'tibor berish zarur: 1. Aholi – ishlab chiqarish sub'ekti, barcha moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi. 2. Ishlab chiqarilgan jami ijtimoiy mahsulotlardan ma'lum qismining is'temolchisi. 3. Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo qilinishi zarur.

Aholiga xos bo'lgan ana shunday xususiyatlarni o'rganmay turib, har qanday iqtisodiy-geografik muammoni chuqur tahlil qilish va xal qilish qiyin. Xuddi shunga ko'ra olimlar aholi geografiyasini iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i deb hisoblaydilar. Aholining xududiy joylashuvi xalq xo'jaligining joylashuvi hamda strukturasi bilan bog'liq va aksincha, aholining joylashuvi, o'z navbatida xo'jalikni rivojlantirish hamda joylashtirishga bevosita ta'sir etadi.

Turli mamlakatlar va tumanlar xo'jaligining ixtisosi va rivojlanish darajasiga qarab shu xududlarda aholining faoliyati, turlicha bo'lishi mumkin. Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i orasida alohida o'rin tutadi. Chunki aholi asosiy ishlab chiqaruvchi kuch va ishlab chiqarilgan mahsulotlarning iste'molchisi sifatida barcha ishlab chiqarish sohalarida faol qatnashadi, iqtisodiy geografiya o'rganadigan barcha xodisa va jarayonlarda o'zi bevosita ishtirok etadi. Binobarin, iqtisodiy geografiyaning barcha boshqa tarmoqlariga muhim o'rin beriladi. Aks holda, tegishli xo'jalik tarmog'i geografiyasining barcha xususiyatlari

to’la ochilmay qolishi mumkin. Chunki hozirgi zamon konstruktiv geografiya fanining muhim vazifalaridan biri – tabiiy sharoit, xo’jalik, aholining o’zaro aloqalari hamda turli mamlakatlar va tumanlarda ana shu aloqalar jarayonida vujudga keladigan xududiy dinamik tuzimni o’rganishdan iborat.

Aholi yer sharining turli qismlarida vujudga keladigan ana shunday xududiy dinamik tuzimlarining eng ilg’or tarkibiy qismidir.

Aholi geografiyasi – aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi regional farqlarni, bu farqlarni vujudga keltiradigan qonuniyatlarni, aholi punktlarining xududiy tuzimlarini va ularning rivojlanishi qonuniyatlarini o’rganadi. Aholi geografiyasi, shuningdek, aholining yer shari bo’yicha va ayrim mamlakatlar va tumanlar miqyosidagi harakatini ham o’rganadi.

Tabiat bilan jamiyat o’rtasidagi o’zaro munosabatlar, jamiyat taraqqiyotining asosiy qonunlari kabilar ana shunday muhim nazariy masalalardir.

Jamiyatning iqtisodiy qonunlarigina turli mamlakatlar xalq xo’jaligining har xil tarixiy davrlarda rivojlanish va xududiy joylashish xususiyatlarini to’g’ri va to’la tushuntirib Bera oladi. Bu esa, o’z navbatida, aholining yuqorida sanab o’tilgan asosiy xususiyatlarini tushunib olishga imkon beradi.

Aholining xududiy joylashish formalari aholi geografiyasining muhim tushunchalaridan biridir. Aholining xududiy joylanish formalari deganda aholining turli aholi manzilgohlarida joylanishigina emas, balki uning butun xudud bo’yicha tarqalishi, xududni o’zlashtirish jarayoni ham tushiniladi. Mana shu muhim jarayon ijtimoiy takror ishlab chiqarishning xududiy formalari bilan belgilanadi. Bu esa aholi geografiyasining muhim qonuniyatidir.

Mana shu holatdan aholi geografiyasi o’rganayotgan voqealarga tarixiy jihatdan yondoshish zarurligi kelib chiqadi. Aholining xududiy taqsimlanishi va joylashuviga tabiiy sharoit ham ta’sir ko’rsatadi. Ammo tabiiy sharoit bilvosita ya’ni ishlab chiqarish orqali ta’sir etadi. Chunki bir xil tabiiy sharoitdan xo’jalik maqsadlarida foydalanishi, binobarin tabiiy sharoitning aholi xududiy joylanishiga ta’siri turli xil ijtimoiy tuzim sharoitida, texnika taraqqiyotining turli darajasida turlicha bo’ladi.

Aholi geografiyasining yana bir tushunchachi – aholini fnuksional guruhlarga bo’lish ham ishlab chiqarish negizida amalga oshiriladi. Moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari sanoat, qishloq xo’jaligi va transportda ishlovchi aholi birinchi funksional guruhni tashkil qiladi. Aholining ikkinchi funksional guruhi tashkil qiladi. Aholining ikkinchi funksional guruhi xizmat doirasida ishlovchilardir. Xizmat doirasiga savdo, maorif va sog’liqni saqlash kabilar kiradi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar – bolalar, nafaqaxo’rlar, uy bekalari uchinchi guruhni tashkil etadi.

Aholi geografiyasining yana bir qonuniyati shundan iboratki, xududning ishlab chiqarish majmuasi qanchilik to’la va tugallangan bo’lsa mahnat resurslaridan shunchalik to’la foydalaniladi, aksincha, ishlab chiqarish bir tomonlama rivojlangan bo’lsa, mehnat resurslaridan foydalanishda katta kamchiliklar sodir bo’lishi mumkin.

Aholining migratsion aloqalari sohasida ham bir qancha qonuniyatlar aniqlangan. Chunonchi aholi ko’chib ketgan tuman bilan ko’chib borib joylashgan tumanning ishlab chiqarish ixtisosi va tabiiy sharoiti o’xshash yoki yaqin bo’lsa,

migrasiya muvofaqiyatli chiqadi, agarda bir-biridan keskin farq qilsa, migratsiya yaxshi natija bermaydi. Shuningdek, hamma joyda qishloqlardan shaharlarga bo'lgan migratsion harakat yaxshi natija beradi.

Biz aholi geografiyasining faqat ayrim asosiy qonuniyatlari va tushunchalarigagina qisqacha tuxtalib o'tdik. Qo'llanmaning tegishli bo'limlarida bu masalalarni batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Aholi geografiyasi bir qancha yo'nalishlarga bo'linadi:

1. *Aholining tarkibi va uning takror barpo qilinishidagi geografik qarqlar va bu faqrlarning sababini o'rganish.*
2. *Mehnat resurslarini va ulardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganish.*
3. *Aholining xududiy taqsimlanishi va uning harakatini o'rganish.*
4. *Aholi punkt iva ularning xududiy sistemalarini o'rganish. Aholi geografiyasining bu yo'nalishda shaharlarni va qishloq aholi puktlarini alohida o'rganuvchi shaharlar geografiyasi va qishloq aholi punktlari geografiyasi va qishloq aholi punktlari geografiyasi vujudga keladi.*
5. *Aholining madaniyati va turmush tarzidagi geografik farqlarni va ularning sabablarini o'rganish.*
6. *Tarixiy aholi geografiyasi. Bu yo'nalish o'lgan tarixiy davrlar aholi geografiyasini o'rganadi va tarixiy geografiyaning bir qismi hisoblanadi.*
7. *Aholining xaritaga tushirish. Ijtimoiy iqtisodiy tuzum jamiyat hayotining barcha sohalariga, shu jumladan aholining ijtimoiy tarkibiga va mehnatkashlarning hayot sharoitiga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Maktablarda o'lkashunoslik ishlarini yanada yaxshi yo'lga qo'yishda aholi geografiyasi, ayniqsa, yaxshi xizmat qila oladi. O'quvchilar yashayotgan qishloq yoki tumanni, qo'shni qishloqlarni yoki tumanlarni ularning vujudga kelishi va rivojlanishi, aholining tashkil topishi, uning milliy tarkibi va mehnat malakalari hamda boshqa tomonlarini o'quvchilar geografiya o'quvchisi rahbarligida o'rganishlari mumkin.*

"Aholi geografiyasi" oldida bir qancha muhim vazifalar turadi:

Birinchidan, mamlakatimiz aholisi va chet mamlakatlar aholisi haqida, ularning soni va o'sishi, xududiy joylashuvi, xalqlar geografiyasi, turli mamlakatlarda sharoitga qarab shaharlarning rivojlanish muammolari va boshqalar. Ma'lumotlar bilan keng kitobxonlar ommasini va shuningdek bevosita amaliy maqsadlar uchun qiziquvchi tashkilotlarni ta'minlaydi.

Xalqimizning madaniy talablarini va tegishli rejalashtiruvchi organlar extiyojini mamlakatimiz yoki chet davlatlar aholisi geografiyasi bo'yicha maxsus kitoblar yozish, darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy ommbop kitoblar va risolalar yozish, ayrim mamlakatlar va tumanlarga bag'ishlangan geografik asarlarning aholiga bag'ishlangan maxsus boblarini yozish yo'li bilan qondirish mumkin.

Ikkinchi muhim vazifa aholi geografiyasining nazariy masalalarini ustida ishlashni davom ettirish.

Uchinchi vazifa – aholi geografisining bevosita amaliy vazifalarni hal qilishga qaratilgan tadqiqot ishlarini kuchaytirish. Mamlakatimiz butun xududi bo'yicha aniqsa qishloq aholi punktlarida maktab, savdo korxonalari, madaniyat muassasalari, shaharlar va ularning rejasi rejalashtirish, mehnat resurslaridan mumkin qadar to'la

va oqilona foydalanish masalalarini xal qilish ishiga va bu bilan shahar bilan qishloq o'rtasidagi tafovutlarni sekin-asta tugatib borish kabi muammolarni xal qilishda aholi geografiyasi o'z munosib xissasini qo'shib kelmoqda.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi deganda nimani tushunasiz?*
2. *Iqtisodiy geografiyaning vazifa nima?*
3. *Aholini geografik jihatdan o'rganilishida qaysi jihatlarga e'tibor berish zarur?*
4. *Aholi geografiyasi nimani o'rganadi?*
5. *Aholining hududiy joylashishi formalari deganda nimani tushunasiz?*
6. *Aholini birinchi fuksional guruhini kimlar tashkil qiladi?*
7. *Migratsiya qanday amalga oshirilsa, muvoffaqiyatli chiqadi?*
8. *Tarixiy aholi geografiyasi nimani o'rganadi?*
9. *Maktablarda o'lkashunoslik ishlari qanday amalga oshiriladi?*
10. *Aholi geografiyasining vazifalari nimalardan iborat?*

AHOLI GEOGRAFIYASINING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

R E J A:

1. *Geografiya fanining boshqa tarmoqlar bilan aloqasi.*
2. *Aholi geografiyasi bilan chambarchas va har tomonloma aloqador bo'lgan fanlar.*
3. *Aholi geografiyasi o'zaro aloqada mavjud bo'ladigan fanlar.*

Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi juda keng va har tomonlamadir. Chunki aholiga taaluqli bo'lgan masalalarga katta e'tibor beradigan fanlar va fan tarmoqlari juda ko'pdir.

Aholi geografiyasining o'z tadqiqotlari jarayonida aloqa qiladigan yoki hamkorlikda ishlaydigan fanlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

1) Geografiya fanining boshqa tarmoqlar bilan aloqasi. Xo'jalik geografiyasi orqali u tabiiy geografiya bilan aloqada bo'ladi. Har qanday ishlab chiqarish – muayyan tabiiy sharoitda va har xil tabiiy resurslardan foydalangan xolda vujudga keladi va rivojlanadi. Xo'jalikning ixtisosi va boshqa ayrim xususiyatlari ko'p jihatdan tabiiy sharoit bilan belgilanadi. Aholi geografiyasining tibbiyot geografiyasi bilan aloqalari ham tez rivojlanmoqda. Tibbiyot geografiyasi ikki fan tibbiyot va geografiya fanlari chegarasida vujudga kelib, u tabiiy muxitning hamda turli tumanlarda yashash va mehnat qilish sharoitining aholi sog'ligiga ta'sirini, shuningdek, ayrim kasalliklarning geografik tarqalishini o'rganadi. Turli tumanlarga aholining gigienik yashash sharoiti nuqtai nazaridan baho berish, ovqatlanish, kiyinish xususiyatlari bo'yicha tavsifnomalar berish ham tibbiyot geografiyasining

muhim vazifalari qatoriga kiradi.

Aholi geografiyasi bilan xizmat doirasi geografiyasining aloqadorlari va o'zaro hamkorligi ayniqsa mustaxkamdir. Xizmat doirasi geografiya aholining barcha extiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi xizmat doirasi tarmoqlarining rivojlanishi darajasi va xududiy joylashishini geografik taqsimlash usulida o'rganadi. Xizmat doirasi geografiyasi o'rganishi kerak bo'lgan barcha masalalarning hammasi faqat aholi va aholi punktlari haqidagi batafsil ma'lumotlar asosidagina analiz qilinishi va xal qilinishi mumkin. Shuning uchun ham u dastavval aholi geografiyasi tarkibida vujudga kelgan bo'lib, ular o'rtasidagi aloqalar har tamonlamadir.

Aholi geografiyasi geografiya fanining yangi vujudga kelayotgan turizm geografiyasi, iste'mol geografiyasi kabi yo'nalishlari bilan ham mustaxkam aloqador. Bu har ikkala yo'nalishda ham aholining soni, yoshi, jinsi tarkibi va boshqa ko'rsatgichlar muxim ahamiyatga ega. Aholi geografiyasi bilan tarixiy geografiya o'rtasidagi aloqa shundan iboratki, o'tgan tarixiy davrlar aholi geografiyasi ichidagi maxsus yo'nalish – tarixiy aholi geografiyasi shug'ullanadi va u yo'nalish shu bilan birga tarixiy geografiyaning ajralmas bir qismidir. Geografiya fanining barcha tarmoqlari va yo'nalishlari singari aholi geografiya ham kartografiya bilan chanbarchars bog'liqdir. Aholi geografiyasida aholi va aholi punktlarining maxsus xaritalari tuziladi, ulardan keng foydalaniladi. Chunki, aholi va aholi punktlariga xos bo'lgan xilma-xil ko'rsatkichlar, ularning xududiy joylashuvi hamda regional farqlarini xaritaga tushirish yo'li bilan yaqqol ko'rsatish mumkin.

2) Aholi geografiyasi bilan chanbarchas va har tomonlama aloqador bo'lgan fanlarning ikkinchi guruhi lemografiya va etnografiya fanlaridir. Demografiya va etnografiya fanlarini alohida guruhga ajratamiz, buning boisi shundaki, ular ham aholi geografiyasi singari aholini o'rganadi. Ularning har qaysisi aholini o'z nuqtai nazaridan tadqiq qiladi. Ammo shunday masalalar borki, ularni bu fanlarning har uchchalasi o'rganadi, biri ikkinchisining materiallaridan foydalanadi.

Demografiya – grekcha – demos – "*xalq*" va grafiya – "*tasvirlash*" so'zlaridan iborat bo'lib, aholi haqidagi fandir. U aholining soni, xududiy joylashuvi va tarkibini, ularning o'zgarishi va bu o'zgarishning sabablarini, aholidagi o'zgarishlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlarning aloqalarini o'ziga xos istedodlar bilan o'rganadi. Shuningdek, demografiya aholi takror barpo qilinishining qonuniyatlarini ochib beradi. Ko'rinib turibdiki, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rganadigan masalalar bir biriga juda yaqin. Shuning uchun aholi geografiyasi demografiya o'rganadigan va aholiga taluqli bo'lgan demografik statistika tomonidan to'planadigan ma'lumotlardan keng foydalanadi. Demografiya ham o'z navbatida o'rganilayotgan demografik jarayon va ko'rsatkichlardagi geografik farqlar va u farqlarning sabablariga qiziqadilar. Shunday qilib, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rtasida birgalikda hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator muammolar vujudga keladiki, bularni faqatgina ana shu ikki fan chegarasida vujudga kelgan yo'nalish – **demogeografiya** hal qiladi.

Aholi geografiyasi etnografiya bilan ham chanbarchars bog'liq. Etnografiya – xalqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy – tarixiy aloqalarini o'rganadi.

Etnografiya xalqlarning etnik birligi urug', qabila, elat, millat, xalqlarning

geografik tarqalishi bilan ham qiziqadi. Xalqlarning geografik tarqalishi masalalarini **etnografiya** o'rganadi. Etnografiyani ayni vaqtda etnografiya ham, aholi geografiyasiga ham kiritish mumkin, to'g'rirog'i, ular chegarasida vujudga kelgan yo'nalishidir.

Shunday qilib, aholi geografiyasining demografiya va etnografiya fanlari bilan aloqasi va hamkorligi juda yaqin va kengdir. Shu narsani qayd qilish kerakki, aholi geografiyasi aholini demografiya va etnografiyaga nisbatan chuqurroq va har tomonlama o'rganadi. Chunki, aholi geografiyasi aholini o'rganayotganda uning xo'jalik va tabiat bilan aloqalarini chuqur tahlil qiladi, bu o'zaro aloqa va munosabatlarning o'rganilayotgan har bir tumanda vujudga kelish xususiyatlarini aniqlaydi, aholi geografiyasi muammolarini shular bilan bog'lab tushuntiradi.

3) **Antropologiya** – odamlarning paydo bo'lishi, kishi organizmining evolyusiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning qonuniyatlari, shuningdek irqlarning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o'rganadigan fan. Aholi geografiyasining asosiy o'rganish ob'ekti bo'lgan kishilarning mehnat faoliyati, turmush sharoiti va madaniyati, aholi punktlarining xududiy shakllaridagi farqlar bilan bog'liq emas. Aholi geografiyasining mehnat resurslari va ulardan foydalanishini o'rganadigan yo'nalishni iqtisodiyot fanining mehnat iqtisodiyoti va uni tashkil qilish yo'nalishi bilan yaqindan aloqadordir. Jumladan, geograflar mehnat resurslarni o'rganishda iqtisodchilarning mehnat balansi tuzish kabi ayrim qo'llanmalaridan keng foydalanadi. Ammo iqtisodchilar va geograflar mehnat resurslaridan o'rganishida bir-birlarining tadqiqotlarini takrorlamaydilar. Ma'lumki, iqtisodchilar mehnat unumdorligi kabi masalalarni ayrim korxonalar yoki ayrim xo'jalik tarmoqlari miqyosida o'rganadilar. Geograflarning asosiy vazifalari esa, mehnat resurslarining xududiy tashkil topishi va ulardan foydalanishning regional masalalarini taxlil qilishdan iborat.

Nihoyat, aholi geografiyasi bir qator ilmiy-amaliy fanlar bilan yaqindan hamkorlik qiladi.

Shuningdek, aholi geografiyasi har bir tumanning tabiiy – iqtisodiy sharoitlarini e'tiborga olgan xolda, ularning rivojlanish istiqbollari haqida asosli takliflar berishi mumkin. Aholi geografiyasi o'z navbatida, ilmiy-amaliy fanlarning ayrim qo'llanmalaridan foydalanadi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Tibbiyot geografiyasi nimani o'rganadi?*
2. *Aholining barcha ehtiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi xizmat doirasi tarmoqlarining rivojlanish darajasi va xududiy joylashishni geografik taqsimlash usulini qanday geografiya o'rganadi?*
3. *Geografiya fanining yangi vujudga kelayotgan yo'nalishlari qaysilar?*
4. *Tarixiy geografiya nimani o'rganadi?*
5. *Aholi geografiyasi kartografiya fani bilan qanday aloqasi bor?*
6. *"Demografiya" so'zi qanday ma'noni anglatadi?*
7. *Aholini takror barpo bo'lishini qaysi fan o'rganadi?*
8. *Etnografiya fani nimani o'rganadi?*

9. Demografiya fani bilan etnografiya fanining farqi nimadan iborat?
10.Aholi geografiyasi bilan antropologiya fanining qanday aloqasi bor?

AHOLI GEOGRAFIYASI FANINING RIVOJLANISHI VA UNGA HISSA QO'SHGAN AHOLISHUNOS OLIMLAR

R E J A:

1. *Aholi geografiyasining fan sifatida tashkil topishi.*
2. *Aholi geografiyasining yo'nalishlari.*
3. *Aholi geografiyasi fanining rivojlanishiga hissa qo'shgan geogrif olimlar faoliyati haqida.*
4. *O'zbekistonda aholi geografiyasi fanining rivojlanishi.*

Tayanch tushunchalar: *aholi tarkibi, odam geografiyasi, antropogeogarfiya, g'ayriilmiy nazariyalar, antimum nazariyasi, demografiya.*

Geografiya fani aholi va unga taalluqli bo'lgan ma'lumotlarni qadimdan o'rganib kelgan. Masalan: 1650-yilgda Vareniy (Varenius)ning niderlandiyada bosilib chiqan "Umumiy geigrafiya" nomli asaridayoq aholiga tegishli ko'pgina masalalar geografiya o'rganadigan muhim muammolar qatoriga kiritilgan edi. Varenius geografiyani ikkita katta bo'limga bo'lgan.

1. *Asosiy (umumiy) geografiya*.
2. *Ayrim mamlakatlarni o'rganadigan hususiy geigrafiya (mamlakatshunoslik)*.

Ana shu hususiy geografiyaning iqtisodiy geografiya bo'limi o'rganadigan ,masalalar orasida aholining tarkibi, turmushi, iste'mol qiladigan ovqatlari, daromadi, bitim darajasi, hunarmandchilik, savdo aloqalari, tug'ilgandan o'lguncha bo'lgan urf-odatlari, siyosiy tuzum, shaharlari kabi ko'rsatkichlar bo'lgan. Ammo u paytlarda va undan keyin ham uzoq davrlar davomida aholi geografiyasi geografiya fanining alohida yo'nalish sifatida tashkil topmagan edi.

Faqat XIX asrga kelib, dastavval Germaniyada va keyinchalik G'arbdan boshqa davlatlarga antropogeogarfiya paydo bo'laboshladi. Antropogeogarfiyaning asoschisi nemis geograf Fridriz Rassek (1844-1904) bo'lib, bu yo'nalish geografning getertinizmning bulgar-matematistik konselsiyasiga asoslanardi va aholi geografiyasidagi tabiiy sharoitning tasiridan deb tushuntirishga urinar edi. XIX asr ohiri XX asr boshlarida G;arbiy Yevropada (asosan Fransiyada) odam geografiyasi deb nomlangan yo'nalish ham vujudga keladi. Fransuz geogriflari T.Vidan (1869-1930) bu yo'nalishning asoschilari edilar. Bu yo'nalish ham aholi geografiyasi masalalarini tushuntirishda jamiyat taraqqiyotining haqiqiy qonunlariga emas, balki burjua falsafasi, siyosiy, iqtisodiy va tarihining konsensiyalariga asoslangan. Bu yo'nalish nomoyondalari tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi, tabiat bilan aholi o'rtasidagi munosabatlar va aloqalarni ilmiy asosda o'rganmasdan, balki alohida bir odamning tabiat bilan o'zaro munosabatlari va bir-biriga ta'sirini o'rganish bilan

shug’ullanganlar. Shuning uchun ham ular o’z fanlarining nomini aholi geografiyasi emas, odam geografiyasi deb atashgan. MDH davlatlariga XX asrga qadar geografiyasiga taalluqli yirik ilmiy asarlar juda kam edi. Chunki aholi geografiyasi geografiyasining maxsus tarmog’I sifatida ham tashkil topmagan edi. Ana shu davrda ota-bola Pyotr Petrovich Setyonov Petrovich Setronov Tanishanskiy (1870-1942) haqida Aleksandr Avanovich Voeynovning (1842-1916) ishlari alohida o’rin egallaydi. P.P. Semyonov –Tanshanskiy XIX asr ohirida Rossiya aholisi va aholi punktlarini geografik ahaliz qilgan, bir necha ishlar bajargan. U o’zining 1871 yilda chiqqan “Imperiya aholisining taqsimlanish sabablarga ko’ra, Rossiya Yevropa qismida aholining zichligi” nomli asarida aholi zichligi kartasini batafsil va mazmundor analiz qilgan. 1863-1885 yillarda P.P.Semyonov Tyanshanskiy “Geografik statistic lug’at” tuzdi.

Lug’atda Rossiyaning barcha shaharlari, stansiya va yirik qishloqlariga xarakteristika berdi. U Rossiya qishloqlariga birinchi bo’lib, batafsil sotsial-iqtisodiy xarakteristika berdi, ularni 27 tipga ajratdi. Ayniqsa uning “Muraevenenaya vokost” (1880) asari alohida diqqatga sazovordir. Bu asarda aholini va qishloq aholi manzilgohlarining kompleks geografik enepedissiyalar yordamida o’zgarishi bo’yicha birinchi tajriba bo’lib, o’sha davrda Rossiya va chet mamlakatlarda aholigabag’ishlangan ishlar orasida o’z ilmiy saviyasiga ko’ra birmuncha yuqori turar edi. Ma’lumki. P.P.Semyonov-Tyanshanskiy “Rossiya vatanimizning to’la geografik tasviri” (1899-1814) nomli ko’p tomli nashrning asosiy tashkilotchisi edi. Bu olorda Rossiya turli qismlarining aholisi va aholi manzilgohlari harakteristikasiga keng o’rin berishgan. Pyotr Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy o’g’li Veniamin Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy ham o’z ishlarida aholini o’rganishga katta e’tirof bergan. Ayniqsa, uning “Yevropa Rossiyada shahar va qishloq” (1910) nomli asari muhim fantalogik asari ma’lumotlarga boyligi va ilmiy analizdan ba’zi yangicha yondoshishlari bilan diqqatga sazovordir. Keyinchalik (1922-1925) V.P.Semonov-Tyanshanskiy raxbarligida Rossiya Yevropa qismining 46 varaqdan iborat aholi zichligi kartasi tuzildi (dazimetrik karta). O’sha davrda bunday karta boshqa birorta ham mamlakatda tuzilmagan edi. Aholi geografiyasi bo’yicha revolyutsiyadan avval nashr etilgan asarlar orasida mahshur geograf Aleksandr Ivanovich Vosikof o’z asarlarida alohida o’rin egallaydi eng muhimi shuki, A.I.Voyekov o’z ishlarida antrpogeografiya ta’siriga berilmadi. U “Yer shari aholisini tabiiy sharoiti va kishilar faoliyatiga qarab taqsimlanishi” (1906), “Yevropa Rossiyasi va G’arbiy sibir qishloqlarining gavjumligi” (1909) kabi asarlarida tabiat va aholiga jonli, qiziqarli geoghrafik ta’rif berish namunasini ko’rsatdi.

A.I.Voeykov aholining hududiy taqsimlanishida tabiiy sharoit emas, balki odamlarning o’zi hal qiluvchi rol o’ynadi degan xulosaga keldi. Bu esa, o’sha davrda hukmron bo’lgan antropogeografik ta’limoti butunlay qo’shilmaslik edi. U aholining shaharlar bilan qishloqlar o’rtasida taqsimlanishi, bu protsessning rivojlanishini analiz qilib shaharlarni o’rganishda ularning ma’muriy-yuridik tomonlariga emas, balki iqtisodiy ko’rsatkichlariga ahamiyat berish muhimligini qayd qildi. Bu esa o’sha davr uchun muhim progressiv qarash edi. Chunki, shaharlarni o’rganishda, birinchi navbatda ularning iqtisodiy rolini (xalq xo’jalik funksiyasini) tahlil qilish zarurligi hozirgi zamon aholi geografiyasida ham asosiy prinsipial masalalardan

biridir. A.I.Voeykov bu ishida «Millioner shaharlar» atamasini birinchi bor ishlatdi va fanga kiritdi. A.I.Voeykov aholi geografiyasi masalalari sotsial-iqtisodiy fanlarga katta ahamiyat berib, o'z davri olimlaridan ancha yuksak pog'onaga ko'tarila oldi. Shunday qilib, XX asrga kelib aholini geografik nuqtai – nazardan o'rganishda ayrim yutuqlar qo'lga kiritilganiga va geograflarning ishlari ilmiy saviyasi bo'yicha g'arbdagi antropogeografiya va odam geografiyasi nomoyondalarining ishlariga nisbatan ancha yuqori turgan. Lekin bu davrda O'rta Osiyoda, jusladan O'zbekistonda aholi geografiyasi fan sifatida, iqtisodiy geografiyaning muhim tarmog'i sifatida tashkil topmagan edi. Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning alohida muhim uzviy qismi sifatida mamlakatimizda sobiq ittifoq davrida shakllandi.

Ma'lumki, sobiq ittifoqning dastlabki yillarida rejali ijtimoiy xo'jalik sharoitida iqtisodiy iqtisodiy geografiya fani tashkil topa boshladi. Iqtisodiy geografiya fanining shakllanishi va rivojlanishida, uning asosiy nazariy-metodologik masalalarini ishlab chiqishda N.N.Baranskiyning roli ayniqsa katta bo'ldi. Davr taqozosi bilan iqtisodiy-geograflar asosan sanoatni hududiy joylashtirish va iqtisodiy rayonlashtirish masalalari bilan ko'proq shug'ullanishdi. 1940 yillargacha aholi geografiyasining faqat shaharlar geografiyasi yo'nalishinigina ancha rivoj topdi. Chunki, shaharlar muammosi «ishlab chiqarish markazlari», «Sanoat tugunlari» va «Iqtisodiy rayonlarning asosiy yadrolari» sifatida iqtisodiy geografiyaning boshqa sohalarida ham o'rganiladi. Shaharlar geografiyasining rivojlanishida ham N.N.Baranskiyning xizmati katta. Deyarli barcha geogriflar shaharlarni geografik jihatdan o'rganish haqida N.N.Baranskiy yozgan-nazariy maqolalarga hozir ham suyanishadi. II jahon urushidan keyingi yillarda esa, aholi geografiyasining turli yo'nalishlari bo'yicha ilmiy ishlar, ekspeditsion tadqiqotlapr kuchayib ketdi.

Aholi geografiyasining metodologik va metodik masalalari ishlab chiqildi. Shaharlar geografiyasi bilan bir qatorda, qishloq aholi manzilgohlarini o'rganish, aholi geografiyasining umumiy masalalari, aholining migratsion harakatlari, mehnat resurslaridan unumli foydalanishning geografik akpektlarini tadqiq qilish, aholini kartaga tushirish kabi yo'nalishlar bo'yicha ko'plab qimmatli ishlar bajarildi. Aholi geografiyasining rivojlanishi, tashkil topishi va turli tarmoqlarining shakllanishida N.N.Baranskiy bilan birga R.M.Kabo, O.L.Konstantinov, Yu.G.Saushkin, V.V.Popshishevskiy, N.I.Lyainov, S.A.Kovolyov va boshqa olimlarning xizmatlari katta. Aholi geografiyasining, ayniqsa keyingi yillarda yangi bosqichga ko'tarilmoqda, turli yo'nalishlar bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlaridagi sifat o'zgarishlari va yangi yutuqlar bilan birgalikda, chuqur umumlashtirishlar hamda kompleks yondoshishni talab qiluvchi sintetik tadqiqotni aholi va aholi manzilgohlarining xududiy xususiyatlariga qarab rayonlashtirish» (O.A.Konstantinov), «Aholi punktlarining yagona sistemasi» (B.S.Xorev) va aholi hamda aholi punktlarini o'rganishda sistema nazariyasi nuqtai nazardan yondashish kabilar ana shular jumlasidandir.

Aholi geografiyasi eng yangi metodlarni qo'llash bo'yicha ham ancha ilgari siljidi. Jumladan matematik metodni qo'llash bo'yicha aholi geografiyasi iqtisodiy geografiya fanining barcha tarmoqlari orasida alohida o'rin tutadi va bu sohada ham salmoqli yutuqlar qo'lga kiritildi. (N.I.Blotko, Yu.V.Medvedov va boshqalarning ishlari) Aholi geografiyasining juda ko'p muhim, prinsipial masalalari bo'yicha fikr

almashish, ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirishda Geografiya jamiyati tomonidan olib borilayotgan ishlar ahamiyatidir.

Respublikamiz xududida aholini o'rganishga qadimdan asos solingan. Chunki, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Bobur, Maxmud Qoshqariy, Alisher navoiy kabi allomalarimiz asarlarida aholi masalalariga e'tibor berilgan. 1926 yilda respublikada aholi ro'yxati o'tkazilishi aholini chuqurroq o'rganishga dastlabki ilmiy qadam bo'ldi. Respublikamizda XX asrning II yarmida aholi geografiyasi fan sifatida rivojlandi. Respublikamizda «Geografiya jamiyati» faoliyatida, demograf olimlar tadqiqotlarida aholi geografiyasi fanining rivojlanishini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda «Aholi geografiyasi», «Demografiya asoslari» fanlari mustaqil fan sifatida rivojlanmoqda.

O'zbekistonda demografik bashoratlar ishlab chiqish, aholishunos olim M.K.Qoraxonov rahbarligida 1962-80 yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik respublikada Mullajonov, Ubaydullaeva, Ali Qorayev, Buriyeva, Maksakova, Soliev va boshqalar fan rivojiga xissa qo'shib kelmoqdalar.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi to'g'risida dastlabki fikr kimning asarida etirof etilgan?*
2. *Odam geografiyasi yo'nalishi asoschilarining fikrlari qanday edi?*
3. *Antropogeogarfiya yo'nalishi qachon,qayerda yuzaga keldi?*
4. *Aholi to'g'risidagi g'ayriilmiy nazariyalarni izohlang.*
5. *A.Voeykovning aholi geografiyasiga qo'shgan hissalarini aytib bering.*
6. *Aholi geografiyasi fani rivojlanishiga hissa qo'shgan o'zbek olimlaridan kimlarni bilasiz?*

AHOLINI TADQIQ ETISH TUSHUNCHALARI. DEMOGRAFIYA ASOSLARI. DEMOGRAFIK JARAYONLAR VA ULARNI O'RGANISH.

R E J A:

1. *Demografiya to'g'risida.*
2. *Demografik jarayonlar.*
3. *Demografik jarayonlarni o'rganish manbalari.*
4. *Demografik tadqiqotlar.*

Tayanch iboralar: *demografiya, aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish, oila, demografik tadqiqotlar.*

«**Demografiya**» - ikki yunon so'zlarining qo'shilishidan iborat bo'lib, «demos» - xalq, aholi, «grafiya»-tasvirlash, yozish, o'rganish ya'ni, «xalq haqida yozmoq», yoki «aholini sharxlash» ma'nosini anglatadi. Biroq demografiya fani faqat sharhlash bilan chegaralanib qolmay, balki uning o'rganish doirasi bir muncha keng va chuqurdir.

Demografiyada asosiy kuzatuv birligi - inson hisoblanadi. Inson hayoti davomida uning fiziologik va psixologik xususiyatlari, ma'lumotlilik, darajasi, oilaviy xolati, kasbi-kori, malakasi ijtimoiy guruhi, yashash joyi, til bilish kabi imkoniyatlari o'zgarib boradi. Ana shu alohida inson hayotida ro'y bergan o'zgarishlar yig'indisi umuman aholi xayotidagi ijtimoiy - iqtisodiy va demografik o'zgarishlarga olib keladi. Nikohga kirish natijasida, oilalar soni oshib boradi, yolg'izlar, bo'ydoqlar soni esa kamayadi. Nikohning bekor etilishi, ya'ni, ajralish jarayoni esa aholi tarkibida tugalmas oilalarning va bevalar salmog'ining ko'payishiga sabab bo'ladi. Inson dunyoga kelar ekan ma'lum davr yashaydi. Ana shu davr moboynida u ulg'ayib boradi. Go'daklik davridan bolalikka, o'smirlik, yoshlik o'rta yoshlik, yetuklik davrlariga o'tadi. Har bir o'quv yili tugashi bilan aholi tarkibida ma'lumotlilar soni oshib boradi. Ana shu tarzda shaxs hayotidagi o'zgarishlar aholi guruhidagi o'zgarishlarga olib keladi. Insonlarning bir xududdan ikkinchi bir xududga ko'chib o'tishi migratsiya, ushbu hududlar aholi soniga va tarkibiga ta'sir etadi.

Aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga doimo o'zgarib boradi. Tug'ilish jarayoni aholi sonini ko'payishiga olib kelsa, o'lim uning kamayib ketishiga sabab bo'ladi. Tug'ilish va o'lim jarayonlari asosida aholi tabiiy o'sishi sodir bo'ladi. Agar tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan yuqori bo'lsa, aholi ko'payib boradi, aksincha, o'lganlar soni tug'ilganlar sonidan ko'p bo'lsa, aholi kamayib boradi.

Ma'lumki, jamiyatda har doim qandaydir sabablarga ko'ra aholining bir qismi hayotdan ko'z yumadi, ya'ni vafot etadi. Yana bir qism aholi esa, dunyoga keladi. Jamiyatdagi o'lgan aholi o'rni, yangi tug'ilganlar hisobiga to'lib boradi, avlodlar almashadi. Ana shu jarayon aholi takror barpo bo'lishining asosisini tashkil etadi.

Biror bir hududda, ma'lum davrdagi aholi tarkibi, o'tgan davrdagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi, keyingi davrdagi aholi takror barpo bo'lishining esa zamini hisoblanadi. Demak, aholi takror barpo bo'lishi jamiyat taraqqiyoti davomidagi doimiy, murakkab jarayondir.

Aholining takror barpo bo'lishi natijasida aholi soni va uning yosh —jinsiy tarkibi muntazam o'zgarib turadi. Yangi tutilgan bolalar jinsi aholi jinsiy tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib keladi. O'lganlar soni esa aholi yosh tarkibiga ta'sir etadi. Aholi yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar jamiyatda ma'lum sotsial muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Aholining takror barpo bo'lish jarayoni esa, o'z navbatida qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Shu bois aholining takror barpo bo'lish jarayoni jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida o'ziga xos xususiyatlarga, qonuniyatlariga egadir. Demografiyaning asosiy predmeti aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarining tahlili ho'soblanadi.

Aholini o'rganar ekan, demografiya alohida fan sifatida, uning miqdoriy va sifatiy xususiyatlarining mukammal tahlil etadi.

Aholining miqdoriy xususiyatlari ma'lum millat, hudud aholisi sonining o'zgarib (o'sishi yoki kamayishi) borishida ifodalanadi. Aholining sifatiy xususiyatlari esa, asosan ma'lum millat yoki hudud aholisining salomatlik va ma'lumotlilik darajasida, o'rtacha umr ko'rish maqsadida ifodalanadi.

Har ikkala jarayon, ya'ni, aholining miqdoriy va sifatiy rivojlanishi bir-biriga chambarchas bog'liq holda sodir bo'ladi. Masalan, aholi salomatligini yuqori

darajada bo'lishi, aholi o'rtasida o'limning kamayishi, o'rtacha umr ko'rish muddatining esa uzayishiga olib keladi. Natijada aholi soni o'sib boradi. Shuningdek tug'ilishning juda yuqori darajada bo'lishi, ko'p hollarda ona va bola organizmining zaiflashib borishiga va o'lim hollarining ko'payishiga olib keladi.

Jamiyat taraqqiyotining eng dastlabki bosqichidan to hozirgi davrga qadar har bir hudud aholisi ham miqdor, ham sifat jihatidan muntazam o'zgarib kelgandir. Demografiya aholining miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarini aholining takror barpo bo'lishining asosiy omillari sifatida o'rganadi.

Aholining takror barpo bo'lishi, keng ma'noda tabiiy o'sish, o'lim, migratsiya aholining hududlar bo'ylab harakati, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi bir ijtimoiy guruhga o'tishi, ma'lumot olishi, mehnat faoliyatining boshlanishi va h.k. natijasida aholi tarkibini yangilanib turishini bildiradi.

Demografiya asosiy e'tiborni tabiiy avlodlar almashuvi – ya'ni, tug'ilish va o'lim asosida aholining takror barpo bo'lish jarayoniga qaratadi. Ushbu jarayonni jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi qonuniyatlarini, turli millat, hudud va davlatlardagi xususiyatlari, omillarini o'rganadi, muammolarini aniqlaydi va istiqbolini belgilab beradi. Bu vazifalarni bajarish uchun demografiya jamiyat taraqqiyoti bosqichlari, tarixiy shart-sharoitlarini atroflicha o'rganishi lozim.

Demak, ***DEMOGRAFIYA, AHOLINING TAKROR BARPO BO'LISHI QONUNIYATLARI HAQIDAGI FAN BO'LIB, BU JARAYONNI IJTIMOIY-TARIXIY SHART-SHAROITLARGA BOG'LIQ HOLDA O'RGANADI, OMILLARINI, MUAMMOLARINI ANIQLAB, ISTIQBOLINI BELGILAB BERADI.***

Har bir fanning asosiy vazifasi tabiat va jamiyatning ma'lum qismidagi rivojlanish qonunlarini o'rganishdir. Lekin shu bilan bir qatorda har bir fanning o'ziga xos amaliy ahamiyatga ega bo'lgan vazifalari ham mavjud. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z vazifalariga egadir. Ushbu vazifalarni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

1. ***Demografik jarayonlarga va ularning omillarini o'rganish.***
2. ***Demografik bashoratlarni ishlab chiqish.***
3. ***Demografik siyosat chora tadbirlarini ishlab chiqish.***

Demografik jarayonlarga tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish va oila kiradi.

Demografik jarayonlar tarkibida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, o'rganilayotgan mavjud aholi avvalo tug'ilish jarayoni natijasida dunyoga kelgan. Demografiya tutilishni alohida, aholi takror barpo bo'lishining demografik zamini sifatida o'rganadi, unga ta'sir etuvchi barcha ijtimoiy - iqtisodiy va tabiiy omillarni tahlil etadi. Shuningdek, o'lim jarayoni ham aholi takror barpo bo'lishining asosiy elementi sifatida demografiya fanining e'tiborida turadi. Aholining takror barpo bo'lishida birinchi navbatda oila tashkil topishi ya'ni shakllanishi ahamiyatlidir. Chunki dunyoda tug'layotgan insonlarning aksariyati oilada, oila muhitida dunyoga keladi, shaxs sifatida shakllanib o'zining demografik faoliyatini (oila qurish, farzandlar ko'rish) boshlaydi.

Oila shakllanishi esa, o'z o'rnida nikoh va ajralish jarayonlari bilan

chambarchas borliqdir. Demografiya nikoh evolyutsiyasi va 4ning aholining takror barpo bo'lishidagi o'rnini alohida o'rganadi.

Ajralish ya'ni nikohning bekor etilishi ham aholi takror bo'lishiga ta'sir etuvchi demografik jarayon hisoblanadi. Demografiya ushbu jarayonni o'rganar ekan, uning mavjudlik darajasiga ta'sir etuvchi qator sabab va oqibatlarini atroflicha tahlil etadi.

Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi - migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiyasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborni migratsiya jarayonining hududiy hususiyatlarga emas, balki ushbu jarayon natijasida ro'y beradigan - hududning demografik holatidagi o'zgarishlarga qaratadi.

Demografiyada oila asosiy ijtimoiy-demografik guruh sifatida o'rganiladi. Oilani jamiyat taraqqiyoti davomidagi o'rni, evolyutsiyasi, aholining takror barpo bo'lishidagi asosiy faoliyati va uning o'zgarib borish omillari, oqibatlari o'rganilib, kelajak rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlanadi.

Ma'lumki, aholi, tug'ilish va o'lim jarayoni natijasida mavjud bo'lgan avlodlar almashinuvi yig'indisidir. Inson mavjudligini ta'minlovchi barcha demografik jarayonlar-tutilish, o'lim, nikoh va ajralish uning hayotidagi ma'lum davrida, ya'ni ma'lum yoshida ro'y beradi.

Shuning uchun, yosh demografik jarayonlarni o'rganishda asosiy mezon hisoblanadi. Insonning demografik va ijtimoiy holatida, o'z hayoti davomida yosh va jins asosiy ko'rsatgichdir. Aholining jinsiy tarkibi ham demografik holatga ta'sir etuvchi asosiy, demografik tahlili lozim bo'lgan mezonlardandir.

Demografik bashoratlar ishlab chiqishda demografiya fani, birinchi navbatda o'rganilayotgan hudud yoki ijtimoiy guruh aholisining demografik maylini (demografik jarayonlariga bo'lgan munosabati) atroflicha tahlil etadi va ayni shu asosda demografik jarayonlarda kelajakda kutilayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Demografik siyosat mazmuni va tadbirlarini ishlab chiqish juda ma'suliyatli va murakkab jarayondir. Ushbu yumushni bajarishda demografiya o'rganilayotgan davlat yoki alohida hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini, etnik hususiyatlari, urf-odatlari va qadriyatlarini, demografik holatini mukammal o'rganishi lozim.

Demografiya mustaqil fan sifatida o'z tashfiqot usullariga egadir. Ular jumlasiga tarixiy taqqoslash, statistika, matematika, kartografik, mantiqiy fikrlash va sotsiologik uslublar kiradi. Demografiyaning tahlil uslubi statistikadan farq qiladi. Unda mavhum fikrlash uslubidan keng foydalanish asosida aholi tarkibida kelgusida ro'y beradigan miqdor va sifat o'zgarishlari ham o'rganiladi. Aholi muayyan ijtimoiy hayot tarziga bo'ysunishi tufayli, demografik jarayonlar ham muayyan ishlab chiqarish usuli va munosabatiga bog'liq bo'ladi. Aholi murakkab ijtimoiy va tabiiy rivojlanish maxsulidir, shu sababli aholi turli omillar zaminida ko'payadi. Bu jixatdan demografiya tahlil mavzui siyosiy iqtisod, sotsiologiya, psihologiya, matematika, statistika, sotsial gigiena, geografiya, tibbiyot, tarix, etnografiya va boshqa fanlar tahlil mavzuiga yaqin bo'lib, shu fanlarning yutuqlaridan foydalanadi. Ayni vaqtda ularga qimmatli ma'lumotlar beradi.

Demografiya har bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzum aholisining ko'payish va rivojlanish qonunlarini alohida-alohida o'rganadi. Chunki har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga xos aholi o'sish qonuni, demografik vaziyatga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlarni o'rganar ekan, demografiya bir qator ilmiy yo'nalishlarga bo'linadi va bu yo'nalishlar demografiya fanlari tizimini tashkil etadi. Ularga nazariy demografiya, demografik statistika, tarixiy demografiya, etnik demografiya, iqtisodiy demografiya, hududiy demografiya, tahliliy demografiya va amaliy demografik tadqiqotlar kiradi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *«Demografiya» so'zining ma'nosi nima?*
2. *Demografiya fani nimani o'rganadi?*
3. *Demografiya fanining vazifalari qaysilar?*
4. *Demografiya fanlari tizimini tashkil etuvchi yo'nalishlar qaysilar?*
5. *Demografik jarayonlar qaysilar?*
6. *Tug'ilish nima?*
7. *O'lim nima?*
8. *Ajralish va nikoh nima?*
9. *Oila nima?*
10. *Demografik jarayonlarni o'rganuvchi demografik ma'lumotlar necha guruhga bo'linadi?*

DEMOGRAFIK KOEFFITSIENTLAR

***R E J A*:**

1. *Demografik koeffitsientlar to'g'risida*
2. *Tug'ilish va uning koeffitsientlari.*
3. *O'lim va uning koeffitsientlari.*
4. *Nikoh va ajralish koeffitsientlari.*

Tayanch iboralar: *demografik koeffitsientlar, maxsus, umumiy, xususiy koeffitsientlar, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish.*

TUG'ILISH VA O'LIM KOEFFITSIENTLARI.

Demografik jarayonlar (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralash) ni mukamal o'rganishda, ularni turli aholii guruhlari, davlatlar, dunyo hududlari bo'ylab qiyoslashda, kelajak istiqbolini aniqlashda, demografik koeffitsientilardan foydalaniladi. Ushbu koeffitsientlar yordamida o'rganilayotgan demografik jarayonning kerakli jihatlari chuqur va qiyosiy darajada o'rganiladi. Ma'lum tarixiy davr yoki ikki hudud orasida demografik farqlarni statistik ma'lumotlar orqali bevosita aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun har bir demografik jarayonni koeffitsenti hisoblanadi. Buning 1zdp1rskiy slovarh. M. 1985394-395 uchun qayd etilgan

demografik jarayonning 1000 kishiga nisbatan bo'lgan miqdor aniqlanadi. Demak 1000 kishi demografik jarayonlarni o'rganishda mezon hisoblanadi. Bu ko'rsatkich promille, deb yuritiladi va quyidagicha -‰ belgilanadi.

Demografik koeffitsientlar alohida demografik jarayonlarni ifodalaydi. Demografik koeffitsentlar umumiy, maxsus va xususiy jixatlarga egadir.

Tug'ilish va uning koeffitsienti. Tug'ilish-ma'lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko'rish jarayonidir. Tug'ilish-biologik jarayon. Lekin u ijtimoiy-iqtisodiy muxit ta'sirida o'zgarib boradi.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidagi o'zgarishlar tug'ilish darajasini belgilaydi.

Tug'ilishning biologik asosi insonning pushtliligi, nasl qoldirish, avlod qoddirish qobiliyatidir. Erkak bilan ayol, ya'ni nikoh juftlarining farzand ko'rishga bo'lgan biologik qobiliyati pushtlilik, deb ataladi va bu tushuncha demografiyada ko'proq ayollarga nisbatan qo'llanilib, har bir ayolning farzand ko'rish davridagi (o'rtacha 15-49 yosh) jami xomiladorligi bilan belgilanadi. Pushtlilik erkak va ayolning biologik xususiyatlariga, salomatligiga bog'liqdir. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sog'lom ayollar farzand ko'rish davrida eng ko'pi 35 tagacha xomilador bo'lishi (egizaklar ham bitta xomiladorlik hisoblanadi) mumkin ekan. Lekin xar bir ayol o'rtacha 10-12 ta tirik farzand ko'riish, 10-15 marta xomilador bo'lishi (o'lik tug'ilishi, bola tashlash holatlari bilan birga) mumkin.

Tug'itlish-tirik tug'ilgan bolalarni ifodalovchi biologik jarayon bo'lib, u insonlarning reproduktiv mayl, ya'ni farzand ko'rishga bo'lgan munosabati bilan bog'liqdir. Reproduktiv mayl esa inson yashayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muxit bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Natijada inson o'z pushtliligidan, ya'ni bola ko'rishga bo'lgan biologik imkoniyatidan to'la foydalanmaydi. O'zining bolani tarbiyalab voga yetkazish uchun zarur bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini xisobga olgan holda, farzand ko'rishga harakat qiladi, ya'ni farzandlar tug'ilishini cheklaydi, nazorat etadi.

Tug'ilish darajasi-tug'ilish koffitsientlari yordamida o'rganiladi. Tag'ilishning umumiy, maxsus va xususiy koeffitsientlari mavjuddir.

Tugilishning umumiy koeffitsienti. Har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar sonini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida xisoblanadi.

$$n = \frac{N}{TP} \bullet 1000$$

T - o'rganilayotgan davr (yil).

P - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

N - o'rganilayottan davrda tug'ilgan bolalar soni.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti odatda promilleda hisoblanadi. Bu koeffitsientdan tug'ilish darajasini ifodalashda ko'proq foydalaniladi. Uning yordamida ma'lum **HUAUA** yoki avlodlardagi tug'ilishda ro'y berayotgan o'zgarishlar umumiy tarzda o'rganilishi mumkin. Lekin tug'ilishning umumiy koefitsienti tug'ilish darajasini ifodalashda biroz dag'alliklarga yo'l qo'yadi. Chunki bu ko'rsatkichga aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir etadi. Agar o'rganilayotgan hudud aholi tarkibida farzand ko'rish yoshiga yetmagan bolalar (0-14) va farzand ko'rish yoshidan o'tgan keksalar (60 va undan yuqori yoshdagi aholi

guruhi) salmog'i yuqori bo'lsa, tug'ilish umumiy koeffitsientining biroz past darajada ifodalanishiga olib keladi.

Demograf olimlar B.O'.Urlanis, V.A.Borisovlar tomonidan tug'ilish darajasini tug'ilish umumiy koeffitsienti yordamida baxolash mezoni aniqlangan. Umumiy mezon bo'yicha o'rganilayotgan hudud yoki aholi guruhida tug'ilishning umumiy koeffitsienti 16 promilledan kam bo'lsa. Tug'ilish darajasi past: 16-24 promille bo'lsao'rta, 25-29 promille bo'lsa yuqori va 40 promilledan baland bo'lsa tug'ilish darajasi juda yuqori xisoblanadi1.

Tugshshshning maxsus koeffitsientlari tug'ilish darajsidagi o'zgarishlarni aniq ifoodalaydi, tug'ilishni atroflicha o'rganishda qo'llaniladi. Ushbu koeffitsient alohida erkaklar va ayollar guruhiga iisbatan xisoblanishi mumkin. Demografik tadqiqotlarda asosan reproduktiv yoshdagi (15-49yosh) ayollarga nisbatan qo'llaniladi. Demograficheskiy eno'iklopedechieskiy slovarh. M, 1985 s gol

Tug'ilishning maxsus koeffitsientida har 1000 ta 15-49 yoshdagi ayollarga nisbatan tug'ilgan boladar soni aniqlanadi va quyidagicha ifodalanadi: $F_{15\text{-}49}=\frac{N15\text{-}49}{TW}$

*F*15-49 - tug'ilishning maxsus koeffitsienti.

*N*15-49 - o'rganilayotgan davrda 15-49 yoshni ayollarda tug'ilgan bolalar soni.

T - o'rganilayotgan davr (yil).

W - reproduktiv yoshdagi ayollar soni (15-49 yosh, tug'ilish darajasi past davlatlarda 15-44 yoshdagi ayollar olinadi.

Tug'ilishning maxsus koeffitsienti erkaklarga nisbatan xam xisoblanadi. U xolda har 1000 ta 15-49 (14-54 yoshlar uchun xam xisoblanadi) yoshdagi erkaklarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi.

Tug'ilishning xususiy koeffitsientlari-tug'ilishning o'rganishdagi eng aniq koeffitsientlar bo'lib, ma'lum yosh guruhlarda tug'ilish darajasini ifodalaydi. Bu koeffitsient odatda har 1000 ta 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35 - 39,40-44 va 45-49 yosh guruhidagi ayollarda tug'ilayotgan bolalar sonini aniqlashda qo'llaniladi va quyidagicha ifodalanadi:

$$F_{x1y}=\frac{Nx1y+y}{TWx1y+y}\bullet 1000$$

Fx/y - tug'ilishing maxsus yosh guruhi bo'yicha koeffitsienti.

Nx/x+y - ma'lum yosh guruhidagi onalardan tugilgan bolalar soni.

T - o'rganilayotgan davr (yil)

W - o'rganilayotgan yosh guruhidagi ayollarning o'rtacha soni.

Tug'ilishning yig'indi (summarnhgy) koeffitsienti tug'ilish darajasini eng aniq ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, unda dunyo hududlari, davlatlar va ma'lum aholi guruhlaridagi tuqilish darajasini ifodalashda qo'llaniladi. Hududlar bo'yicha tug'ilish darajasini taqqoslaganda xam asosan tug'ilishning yig'indi koeffitsienti ishlatiladi. Tug'itshshning yig'indi koeffitsienti ma'lum avlodga tegishli xar bir ayolning hayoti davomida (o'lim va yosh tarkibidagi o'zgarishlardan qat'iy nazar, xar bir yosh guruhidagi tug'ilish darajasi saqlangan holda) tuqqan bolalarining o'rtacha soni. Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti tug'ilishning yosh guruhlari koeffitsientlari yikindisiga teng.

$F_{\text{yig'indi}} = \sum \frac{49}{15} y \bullet Fx/x+y$

y -yosh guruhlari orasidagi davr (interval)

Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 4.0 dan yuqori bo'lsa-tug'ilish darajasi yuqori 2.15 dan kam bo'lsa tug'ilish darajasi past hisoblanadi.

O'lim va uning koeffitsientlari. O'lim avlodlarni xayotdan ko'z yumish jarayonini ifodalaydi va qator omillar (endogenekzogen) ta'sirida sodir bo'ladi. O'lim jarayoni ma'lum aholi guruhlarida, avlodlarda. davlatlarda va jamiyat taraqqiyoti bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq holda, inson hayotining turli davrlarida sodir bo'ladi. O'lim jarayonini ifodalashda quyidagi koeffitsientlardan foydalaniladi. O'limning umumiy koeffitsienti:

$$m = \frac{M}{TP} \bullet 1000$$

m -o'lim umumiy koeffitsienti (promilleda ifodalanadi).

M - o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni.

T - davr.

P - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

O'limning umumiy koeffitsientiga xam aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ko'pligi o'limning umumiy koeffitsientini ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. O'lim jarayonida bo'layotgan o'zgarishlarni aniq o'rganishda uning maxsus koeffitsientlari-yosh guruhlari va jinslar bo'yicha alohida ifodalanadi.

O'limning yosh guruhlari bo'yicha koeffitsienti aloxida yoshlar (1,2,3,4,5,...) yoki yosh guruhlari (1-4, 5-9, 10-14...) bo'yicha hisoblanib har 1000 ta o'rganilayotgan yoshdagi aholiga nisbatan shu yoshdagi o'lganlarning o'rtacha ifodalanadi.

$$M_{\text{x1x+z}} = \frac{Mx2x+z}{TPx2x+z}$$

$M_{\text{x1x+z}}$ – o'limning yosh guruhlari bo'yicha koeffitsienti ifodasi.

T – o'rganilayotgan davr, yil.

$M_{\text{x1x+z}}$ – o'rganilayotgan yosh guruhidagi jami o'lganlar soni.

$P_{\text{x1x+z}}$ – o'rganilayotgan yosh guruhidagi aholining o'rtacha soni.

O'limning yosh guruhlari bo'yicha koeffitsienti yordamida har bir yosh guruhida sodir bo'layotgan o'lim hollari va omillari o'rganiladi, va o'lim jadvali tuzishda foydalaniladi. Aholi guruhidagi o'lim jarayoini o'rganishda go'daklar o'limi, ya'ni bir yoshgacha (0-12 oy) bo'lgan bolalar o'limi ham juda ahamiyatlidir. Chunki, ko'p hollarda go'daklar o'limi bir muncha ko'proq bo'lib, aholi o'limining umumiy koeffitsientining yuqori bo'lishiga sabab buladi. Shuning uchun ham gudaklar o'limi alohida hisoblanadi.

Go'daklar o'limi har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan, shu yoshda o'lgan go'daklarning sonini bildiradi va promilleda ifodalanadi.

$$\frac{Bir.yoshgacha.o'lg an.bolalar.soni}{o'rganilayotgan.davrdagi.bir.yoshgacha.bo'lg an.tirik.tug'ilg an.bolalar.soni} \bullet 1000$$

Aholi o'lim darajasini o'rganishda onalar o'limini mukammal o'rganib borish zarurdir. Onalar o'lim tug'ilish darajasi yuqori, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi nisbatan sust, davlatlarda baland bo'lib, aholi o'lim ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etadi.

Onalar o'limiga homiladorlikning oxirigi (28 xaftadan keyin) xamda farzand tug'ilgandan keyingi (6 xafta) davrda sodir bo'lgan ayollar o'uimi kiritiladi.

Onalar o'limi xar 1000 ta tuqqan ayollarga yoki har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan hisoblanadi.

NIKOH VA AJRALISHNING KOEFFITSIENTLARI.

Nikoh erkak bilan ayolning tarixan tarkib topgan, jamiyat tomonidan muayyan tartibga solib turiladigan o'zaro, xamda bolalariga nisbatan munosabatlari shaklidir. Nikoh o'z evolyutsiyasiga, turlariga ega bo'lgan sosial jarayondir. Jamiyat taraqqiyotining ma'lum davrida paydo bo'lgan nikoh, jamiyat rivojlanishi bilan takomillashib, shaklan o'zgarib boradi. Nikoxning eng dastlabki turi ibtidoiy jamiyatning dastlabki bosqichiga mansub bo'lgan guruhiy nikoh edi. Guruxiy nikohda ikki qabila, ikki urug' ayol va erkaklari o'rtasida nikoh munosabatlari shakllangan bo'lib, bir urug' yoki qabilaga mansub erkak va ayollar o'rtasidagi nikoh munosabatlari taqiqlangan edi. Bunday nikohlar ekzogam nikohlar, deb ham ataladi. Keyinchalik jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, chorvachilik, dexqonchilik, xunarmandchilik va savdoni, sanoatni, urbanizatsiyani rivojlanib borishi, sinfiy jamiyatni tashkil topishi, ayol va erkakning jamiyatdagi, oiladagi o'rniga bog'liq holda nikoh turlari ham mos ravishda o'zgarib bordi. Asta-sekin poligam (ko'p nikohlilik, odatda ko'pxotinlilik tushuniladi) nikoh turidan monogam (yakka nikoh, ya'ni bir erkak va bir ayol o'rtasidagi nikoh) nikoh turiga o'tiddi. Monogam nikoh sinfiy jamiyatga xos bo'lgan nikoh turidir.

Nikoxni qayd etish, ya'ni ro'yxatga olish fuqarolik tartibi qonun- qoidalarva diniy urf-odatlarga ko'ra amalga oshiriladi. Har bir davlatda nikohga kirish yosh yigit va qizlar uchun belgilangan va davlat, oila hamda nikoh qonunlari orqali rasmiylashtirilgan. Nikoxga kiruvchilar soni davlat maxsus tashkilotlari tomonidan muntazam ro'yxatga olib boriladi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida dunyodagi barcha xalqlarda nikoh turlari uning qayd etilishi, maqsadi va vazifalari o'zaro juda yaqin bo'lsada, lekin nikoh yoshi, yosh guruhlari, jinslar bo'yicha nikohda turuvchilar salmog'i, ya'ni nikohlilik darajasi turlichadir. Nikoh jarayonini aholishunoslik fanlari tizimiga kiruvchi qator fanlar o'z maqsadlariga mos ravishda taxlil etadilar, o'rganadilar.

Demografiyada nikoh aholi takror barpo bo'lishiga bevosita ta'sir etuvchi demografik jarayon sifatida, o'z o'rganish uslubi, koeffitsientlari yordamida taxlil etiladi. Aholi guruhidagi nikohlilik darajasini nikoh koeffitsientlari yordamida aniq o'rganiladi. Nikoh koeffitsientlari aholini (erkaklar va ayollarning) nikohda bo'lishini

ifodalovchi nisbiy ko’rsatkich bo’lib, u ma’lum davrda qayd etilgan nikohlar sonini nikoh yoshidagi aholiga (16 yoshdan yuqori) nisbati bilan o’lchanadi.

Nikohning umumiy yosh guruhlari va yig’indi koeffitsientlari mavjuddir. Nikohning umumiy koeffitsienti — ma’lum xududda ma’lum davrda nikohga kirganlar sonining shu hudud aholisining o’rtacha soniga nisbatan ifodalaydi.

$$R = \frac{B}{P16+} x1000$$

B - bir yilda nikohga kirganlar soii

P16+ - 16 yosh va undan yuqori nikoh yoshdagi aholi.

Nikohning umumiy koeffitsienti orqali ma’lum davlat yoki aholi guruhi nikoh dinamikasidagi o’zgarishlar, nikohga ijtimoiy iqtisodiy omillar ta’sirini o’rganish mumkin. Lekin, nikohning umumiy koeffitsienti ham tug’ilish va o’limning umumiy koeffisen1lari kabi aholining yosh jinsiy tarkibiga bog’liqdir.

Aholining nikoh xolatini o’rganishda nikohning yosh guruhlari koeffitsienti aniq ko’rsatkich xisoblanadi. Bu koeffitsient yordamida ma’lum yosh guruhlardagi(16-19,20.24, 25-29...) erkaklar, ayollar, bo’ydoqlar, ajralganlar.bevalarga nisbatan nikohda turganlar soni aniqlanadi.

Nikohning yosh guruhlari koeffitsienti ma’lum yoshda nikohga kirganlar sonini shu yoshdagi aholi soeniga nisbatan ifodalaydi.

Nikohning yig’indi koeffitsienti nikohning yosh guruhlari (16-69 yoshdagi erkaklar yoki ayollar) koeffitsientining yirindisi bo’lib, o’rganilayotgan avlodning hayoti davomidagi nikohlar sonini ifodalaydi. Ushbu koeffitsientda o’lim hollari va avlod soniga ta’sir etuvchi omillar hisobga olinmaydi. Odatda nikohning yirindi koeffitsienti bir kishiga nisbatan xisoblanadi va ma’lum avlodning nikohda bo’lish holatini ifodalaydi, Shuningdek mazkur koeffitsient orqali o’rganilayotgan avlodda birinchi, ikkinchi nikohga kirish va nikohsizlik holatlari ham o’rganiladi.

Ajralish va uning koeffitsientlari. Ajralish er-xotinning hayotlik davrida nikohning bekor etilishidir. Ajralish murakkab soo’ial jarayon bo’lib, qator omillar ta’sirida sodir bo’ladi. Ularga jamiyatda nikohning tutgan o’rni, nikoh turlari, har bir davlatda nikoh va ajralish haqidagi mavjud qonunlar, davlat tomonidan oila mustaxkamligi borasida olib borilayotgan siyosat, ayollarning ijtimoiy hayotda tutgan o’rni, farzandsizlik, oila turmush tarzi, din, urf odatlar. alkogolizm va narkomaniya kabilarni kiritish mumkin. Ushbu omillar ta’sirida jamiyat taraqqiyotining gurlicha bosqichlarida, davlatlarda, xalqlarda va aholi guruhlarida ajralish darajasi turlicha bo’ladi. Ajralish jarayonini o’rganishda qator koeffitsientlardan foydalaniladi.

Ajralishning umumiy koeffitsienti ma’lum davrdagi ajralish sonini shu davrdagi aholini o’rtacha soniga nisbatini ifodalaydi, va promileda belgilanadi.

$$a = \frac{A}{P} \bullet 1000$$

A - ma’lum davrdagi ajralish soni.

P - o’rganilayotgan davrdagi aholining o’rtacha soni.

Shuningdek, ajratshshning yosh guruhlari koeffitsienti (ma’lum yosh guruhlari erkaklar va ayollarda sodir bo’lgan jami ajralishlar sonini shu yosh guruhidagi jami

erkaklar va ayollarga nisbatan); ajralishning maxsus koeffitsienti (ma'lum yosh guruhida erkaklar yoki ayollarda sodir bo'tlgan jami ajralishlar sonini shu yosh guruhidagi oilali erkaklar va ayollarga nisbatan) va nikoh davomiyligi bo'yicha ajralishning maxsus koeffitsient (nikohda turishning ma'lum davrida ajralganlar sonining ana shu davr boshida qayd etilgan jami nikohlar soniga nisbati) lari ham mavjud bo'lib, ular orqali ajratshsh jarayonidagi o'zgarishlar mukammal o'rganiladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Demografik koeffitsientlarga qanday koeffitsientlarni hisoblash kiradi?*
2. *Demografik jarayonlarga nimalr kiradi?*
3. *Tug'ilishning qanday koeffitsientlari mavjud?*
4. *Tug'ilishning umumiy koeffitsienti nima?*
5. *O'limning qanday koeffitsientlari mavjud?*
6. *Go'daklar o'limi tushunchasiga izoh bering?*
7. *Nikoh nima va uning qanday koeffitsientlari bor?*
8. *Ajralish va uning koeffitsientlarini ayting.*
9. *Tabiiy o'sish nima va unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?*
10. *B.S.Urlanis va V.A.Borisovlar tomonidan aniqlangan tabiiy o'sishning baholash mezoni qanday?*

AHOLI MIGRATSIYASI VA DEMOGRAFIK JARAYONLAR.

Migratsiya so'zi lotincha so'zidan otlingan bo'lib, ko'chish degan ma'noni bildiradi. Kishilarning yashash, ishlash, o'qish maqsadida, ma'muriy chegaralardan o'tgan holda, bir manzilgoxdan ikkinchi manzilgohga doimiy yoki ma'lum muddatga ko'chishi migratsiya deyiladi. Demak, ayholining xududlar bo'ylab harakati aholi migratsiyasini ifodalaydi. Migratsiyada ishtirok etgan kishilarni esa «migrantlar» deb ataladi.

Migratsiya yo'nalishiga binoan tashqi va ichki migratsiyaga bo'linadi.

Tashki migratsiya-bir davlatdan ikkinchi davlatga, bir qit'adan ikkinchi qit'aga aholining ko'chishidir. Bu jarayonda davlatlar aholisi qayta taqsimlanadi va ularda aholining kamayishi va ko'payishi ko'zatiladi.

Ichki migratsiya bir davlatning ichida aholining hududlar bo'ylab ko'chishidir. Bunday migratsiyada ma'lum davlat ichida shahar va qishloq, tumanlar bo'ylab aholining qayta taqsimlanishi sodir bo'ladi. Lekin shu davlat aholisining umumiy soni o'zgarmaydi. Aholi migratsiyasi o'z mohiyatiyaga ko'ra uch turga, ya'ni doimiy, vaqtincha (mavsumiy) va tebranma (mayatniksimon) migratsiyaga bo'linadi.

Doimiy migratsiya BMT ta'rifiga binoan aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib, bir yildan ko'p yashab qolishidir. Vaqtincha migratsiya esa aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib, ma'lum muddat yashab qaytishidir. Vaqtincha migratsiyaga aholinng o'qish, armiya xizmati, shartnoma asosida ishlash uchun vaqtincha yashash joyini o'zgartirishini kiritish mumkin. Tebranma migratsiyada

kishilar bir manzilgohdan boshqa bir manzilgoxga ishlash yoki o’qish maqsadida xar kuni yoki bir xaftada qatnashidir. Ushbu migratsiya aksariyat hollarda urbanizatsiya sharoitida rivojlanib boradi. Tebranma migratsiyani asosiy yo’nalishi qishloqdan shaharga, kichik shaharlardan katta shaharlarga tomon bo’ladi.

Ilmiy manbalarda aholining bir joydan ikkinchi joyga bo’lgan harakatini ya’ni ko’chishini ifodalashda «Aholining migratsion harakati», «Aholining mexanik harakati», «Emmigratsiya», «Immigratsiya», «Reemmigratsiya» tushunchalaridan foydalaniladi. «Aholining migratsion xarakati», «Aholining mexanik xarakati», tushunchalari asosan bir jarayonni - aholini ko’chishini ifodalaydi. Emigratsiya-aholining ma’lum davlatdan ko’chib ketish jarayoni bo’lib, ularni, ya’ni ko’chib ketganlarni emmigrantlar deyiladi. Immigratsiya ma’lum davlatga aholining ko’chib kelish jarayoni bo’lib, ko’chib kelganlarni immigrantlar deyiladi. Aholini ko’chib ketgan davlatiga yana qaytib ko’chib kelishi reemmigratsiya jarayoni xisoblanadi.

Shuni aloxida qayd etish lozimki. «Emmigrant» va «Immigrant» tushunchalari uchun xalqaro yagona ta’rif mavjud emas. Bu tushunchalar bo’yicha xar bir davlatning o’z mezonlari bordir. Masalan. Bolgariyada «immigrant» shu davlatga joylashish maqsadida boshqa davlatdan kelganlar: «emmigrant» esa-Bolgariyani butunlay tashlab boshqa davlatga yashash uchun ketganlar: Polshada - oldin xorijda, ya’ni boshqa davlatda yashab, keyinchalik shu davlatga doimiy grajdanlik uchun kelganlar «immigrantlar» deb: Polhshani butunlay tashlab ketganlar esa «emmigrantlar» deb ataladi. Rosiyada Rossiyaga ishlash yoki o’qish maqsadida 1,5 yildan ko’p muxlatga kelganlar va ularning kuzatuvchilari «immigrantlar; deb, o’qish yoki ishlash uchun 1,5 oydan ko’p muxlatga boshqa davlatga ketganlar «emmigrantlar» deb ataladi. AQShda — qonuniy asosda boshqa davlatlardan doimiy yashash maqsadida AQSh ga kelganlar «immigrant»lar deb «ataladi». «Emmigrant» larga esa ta’rif yo’q.

Aholining migratsion harakatiga ko’plab omillar ta’sir etishi mumkin. Ularga ijtimoiy: siyosiy, milliy, diniy, ekologik, harbiy va demografik omillarni kiritish mumkin. Umuman xalqaro migratsiyani olti guruhga
ajratiladi:

1.Oilaviy va boshqa sabablarga ko’ra, doimiy yashash maqsadida bir davlatdan ikkinchi davlatga ketgan emmigryntlar.

2.Migrant mehnatkashlar.

3.Nolegal immigrantlar.

4.Qochoqlar.

5.Studentlar, stajer-tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar
va uqituvchilar.

6. Turli maqsadda ko’chib yuruvchilar turistlar, dam oluvchilar, anjumanlarga qatnashuvchilar va h.k. 1

Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o’rinni mehnat migratsiyasi egallaydi. Chunki xozirgi davrda insonning yashaashi uchun iqtisodiy omilning ahamiyati kuchaydi.

Dunyoda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining ma’lum bir tarixiy davrlarida turli ijtimoiy guruhlaridagi migrao’ion harakatni o’rganishda migratsiya ko’rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa migratsiya jarayonini

demografik nuqtai nazardan o’rganilganda uning ko’rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Migratsiya ko’rsatkichlari:

1.Migratsiyaning absolyut va nisbiy son ma’lumotlari.

2.Migratsion harakatning intensivligi yoki koeffitsienti ma’lum hududda yashovchi aholida har 100 kishiga to’g’ri keluvchi migrantlar soni).

3.Migratsiya saldosi (bir yil davomida ko’chib kelgan aholi bilan, ko’chib ketgan ahotlining ayirmasiga) teng.

Migratsiya saldosi manfiy yoki musbat bo’ladi va u absolyut (masalan yiliga 3000 kishi) xamda nisbiy ko’rsatkichlarda (100 va 1000 kishi hisobiga) ifodalanadi.

Ma’lumki migratsiya aholi ko’chib kelgan xududning ham, ko’chib ketgan xududning ham demografik holatiga ta’sir qiladi. 1980 yillarda aholi o’sishida tashqi migratsiyaning roli Aqsh, Kanada, Frantsiya, Avstraliya kabi davlatlarda o’rtacha 25 foizni tashkil etgan. Boshqacha so’z bilan aytilsa, yuqorida qayd etilgan davlatlarda aholi o’sishining 1/4 qismini immigrantlar tashkil etgan.

Migrantlar oqimi yo’nalgan xududlarda, migratsiya salhdosi ijobiy, ya’ni ko’chib kelganlar soni, ko’chib ketganlar sonidan ortiq bo’ladi. Natijada bunday xududlarda aholi soni qsib boradi. Bu hol o’z navbatida nikoh holatiga, oilalar miqdorining oshib borishiga, tug’ilish jarayoniga ijobiy ta’sir ko’rsatadi. Aholi ko’chib ketayotgan xududlarda esa yoshlar salmog’i, jami aholi tarkibida kamayib boradi, mehnat yoshidan katta bo’lgan aholi salmog’i esa ortib borib, xududning demografik xolatiga salbiy ta’sir ko’rsatadi.

Aholining bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitdan ikkinchi muhitga o’tishi uning demografik mayliga (nikohga kirish va oila qurishiga, oiladagi farzandlar soniga, oila mustahkamligiga munosabati va h.k.) bevosita ta’sir etadi. Shuningdek, aholi migratsiyasi mehnat resurslari shakllanishida ham muhim omillardan hisoblanadi.

Migrantlar oqimi aholining yosh jinsiy tarkibida o’z aksini topadi. Mehnat resurslari ortib boradi. Natijada qator muammolar yuzaga keladi yoki aksincha mehnat resurslarining kamayib ketish hollari ham yuzaga kelishi mumkinki, bu ham muammolarga sabab bo’ladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholining takror barpo bo’lishi nima?*
2. *Aholining takror barpo bo’lishiga ta’sir etuvchi omillar qaysilar?*
3. *Aholi takror barpo bo’lishining brutto koeffitsienti nimani aniqlaydi?*
4. *Aholi takror barpo bo’lishining netto koeffitsienti nima?*
5. *Aholi takror barpo bo’lishining kengaygan shakli nima?*
6. *Qisqargan aholi takror barpo bo’lish shakli nima?*
7. *Oddiy aholi takror barpo bo’lish shakli nima?*
8. *Demografik o’tish nima?*
9. *«Demografik o’tish» iborasi qachon, kim tomonidan fanga kiritilgan?*
10. *Demografik to’ish bosqichlariga izoh bering.*

OILA VA UNING DEMOGRAFIK TARAQQIYOTI

***R E J A*:**

1. *Oila va uning turlari.*
2. *Oilaning vazifalari.*
3. *Oilaning taraqqiyoti.*
4. *Uy xo'jaligi.*

Tayanch iboralar: *monogam oila, poligam oila, demografik vazifalar, demografik taraqqiyot, ijtimoiy vazifalar, ijtimoiy taraqqiyot, uy xo'jaligi.*

OILA VA UNING VAZIFALARI

Oila jamiyat taraqqiyotining mahsuli sifatida o'zining paydo bo'lishi va rivojlanish tarixiga ega. Oilaning dastlabki shakli ibtidoiy jamoa tuzumi davrida paydo bo'ldi. Ma'lumki, ibtidoiy jamoa tuzumining birinchi bosqichida insonlar to'da-to'da bo'lib yashaganlar. Ular orasidagi jinsiy munosabatlar tartib - qoidaga ega bo'lmagan. Bir nechta erkak va bir nechta ayol farzandlari bilan bir oila bo'lib yashaganlar, o'zaro turmush kechirishgan. Oilaning bunday shakli fanda «Poligamiya» - ko'p nikohlik, deb ataladi.

Quldorlik davrida esa jamiyat taraqqiyotida yuz bergan ijtimoiy - iqtisodiy o'zgarishlar asosan, xususiy mulkning paydo bo'lishi natijasida, oilaning tarkibi xam, shakli ham o'zgardi. Dexqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi ijtimoiy ishlab chiqarishda erkaklar qadrini oshirdi, moddiy maxsulotlar yaratishda erkaklar ulushi yuqori bo'la boshladi. Natijada ota xuquqiga asoslangan patriarhal oila vujudga keldi.

Endi bir erkak oila boshlig'i bo'lib, u xotinlari, farzandlari va qullari bilan oila bo'lib yashardilar. Bunday oilalar ko'pxotinlik, ya'ni «poliginiya» asosida tashkil bo'lgan poligamiya oila shakli bilan monogam - bir nikohli oila o'rtasidagi oraliq oilalarni tashkil etganlar.

Quldorlik davridan feodalizmga o'tish, hamda feodalizm ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi oilaning «monogam», ya'ni yakka nikohlilik ko'rinishining paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Ushbu davrda xo'jalik yuritishda ota-ona farzandlari, nabira - chevaralari bilan birga ishtirok etishgan. Ular birgalikda ekin ekib, xosil yig'ib, moddiy boylik yaratishgan. Ushbu davrda ota -ona, o'g'il-qiz, kelin -kuyov, nabiralari birga bir nechta bo'g'inli oila bo'lib yashashgan.

Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari sharoitida esa, yirik -yirik sanoat korxonalarining paydo bo'lishi natijasida, mayda dexqon xo'jaliklar, mayda hunarmand oilalar inqirozga uchradi. Bolalarning mehnatidan foydalanish, ularga ishchi kuchi sifatidagi talab asta -sekin kamayib boradi. Ko'p bo'g'inli katta oila bo'lib yashash hollari yo'qola boshladi va oilaning yangi tuzilishi - er -xotin va bolalardan iborat bo'lgan nuklear - yadro oila yuzaga keladi.

Oila paydo bo'lishi va rivojlanishini ilmiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, oilaning tashkil bo'lishida asosiy omil-nikoh va qarindoshlik munosabatlari bo'lib, bu

hol oilaga berilgan ilmiy ta’rifda o’z ifodasini topgan1.

Oila-insonlarning tabiiy biologik, nikoh. Qon-qarindoshlik, iqtisodiy, xuquqiy, ma’naviy munosabatlarda asoslangan, turmush birligi va o’zaro javobgarlik orqali bog’langangan ijtimoiy guruhidir.

Oilaning bugungi shaklida oila a’zolari bir-birlari bilan umumiy turmush, ma’naviy xuquqiy, psixologik munosabatlar va o’zaro javobgarlik xis-tuyg’ulari bilan boglanib turadilar. Oilada har bir oila a’zosining o’z ijtimoiy o’rni bordir. Oila asosini er - xotin tashkil etadi. Lekin oilada er-xotin uning farzandlari, ota-onasi, aka-uka, opa -singil va boshqa qarindosh-urug’lar xam yashashlari mumkin.

Demak oila turli mezonlar asosida tashkil topar ekan, ushbu mezonlarni o’z mazmuniga ko’ra, shartli ravishda demografik, ijtimoiy va iqtisodiy mezonlarga ajratish mumkin.

Oilaning demografik mezonlarga ko’ra turlari:

1. Ma’lumki oila tashkil bo’lishiga avvalo erkak bilan ayol o’rtasidagi nikoh birligi asos bo’ladi. Ana shu nikoh birtshgiga asosan oila ikki turga bo’linadi.

Poligam - ko’p nikohli oilalar, bunday oilalar yuqorida qayd etilganidek bir erkak, bir nechta ayol bilan nikohda turishi, oila ko’rishi mumkin.

Monogam - bir nikohli oilalar, ya’ni bir erkak bir ayol bilan nikohda turadi, oila quradi.

Qayta tuzilgan - ikkinchi nikohli oilalar.

2. Oila unda istikomat etuvchi oila a’zolarining tarkibiga qarab ham turlarga bo’linadi.

Oddiy (nuklear) oila, unda er-xotin nikohga kirmagan, ya’ni turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydi. Bunday oilalar turlari eng ko’p tarqalgandir.

Murakkab (ko’p bo’g’inli) oilalar, bunday oilalarda ikki yoki undan ortiq, avlod vakillari istiqomat etishadi. Masalan, ota-ona oila qurgan farzandi va nabiralari bilan yoki bobo, buvi, ota-ona va farzand o’z bolalari bilan istiqomat etishadi.

3. Oila yadrosini tashkil etgan er-xotin hayotligiga, shu oilada birga yashash va yashamasligiga qarab xam oilalar turlicha bo’ladi.

Tugal (to’liq) oilalar, er -xotin xayot bo’lgan va birga yashagan oilalar.

Tugalmas (noto’liq) oila. Bunday oilalarda oila asosini tashkil etgan er xotinning biri hayot emas yoki shu oilada yashamaydi.

4. Oilada istiqomat etuvchi oila a’zolarinint miqdoriga ko’ra:

Kichik oilalar (2 - 4 kishilik)

O’rta oilalar (5 - 6 kishilik)

Katta oilalar (7 - 8 va undan ko’p kishilik) mavjuddir.

5. Bolalar soniga ko’ra: farzandsiz, bir bolali, kam, o’rtacha va ko’p bolali oilalar (davlatlarda, turli davrlarda ushbu mezonlar turlichadir.)

Oila jamiyatda tutgan ijtimoiy o’rniga, ya’ni er- xotinning ijtimoiy sinfiga, guruhiga qarab ham turlarga bo’linadi. Oilaning bunday ijtimoiy turlari, turli ishlab chiqarish usuli xukmron jamiyatda turlicha bo’lgan. Masalan, sobiq sovet hokimiyatida soo’ialistik ishlab chiqarish usuli hukmron edi. Ushbu davrda jamiyatda asosan 3 ta ijtimoiy sinf qayd etilar edi. Ular, ishchi xizmatchi va kolxozchi sinflar bo’lgan. Bunday sharoitda ba’zi oilalarda er - xotin bir xil ijtimoiy, sinfga, guruhga mansub bo’lsa (eri xam, hotini ham ishchi, ziyoli yoki kolxozchi), ba’zi oilalarda esa

er -xotin turli ijtimoiy guruhga mansub (eri ishchi, xotini ziyoli, eri kolxozchi, xotini ishchi va x.k.) bo'lgan. Shu bois, oilalar ijtimoiy holatiga ko'ra 2 guruhga bo'lish mumkin:

1. Er-xotin bir xil ijtimoiy guruhga mansub oilalar (ishchi oilalar, xizmatchi oilalar, dehqon, tadbirkor, savdogar, olimlar, san'atkor, xunarmand oilalar).

2.Er-xotin turli ijtimoiy guruhga mansub oilalar.

3.Er-xotinni ma'lumotlariga ko'ra turlari: o'rta ma'lumotli, o'rta maxsus, yordamchi maktab ma'lumoti va oliy ma'lumotga ega bo'lgan oilalar, ma'lumotsiz (savodsiz) oilalar.

4. Oilaning «yoshiga» ko'ra yosh oila (1 yilgacha, 3 — 5 yillik, 6—10 yillik turmush tajribasiga ega bo'lgan oilalar), o'rta yoshdagi oila, yetuk oila.

5. Oilaning hududiy jixatlariga ko'ra:
shahar, qishloq va aralash tipdagi oilalar.

Hamda aralash tipdagi oilalar.

6. Er xotinning millatiga ko'ra;
millatga turlari; oila

Bir millatli (er xotin bir bir xidl mansub) va baynalminal (er-xotin turli mansub) oilalar.

7. Olaning yuridik xususiyatiga ko'ra Rasmiy oila (nikohdagi oila) va norasmiy (nikohga kirmagan, nikohdan tashqari). Oila paydo bo'lgandan to xozirgi davrga qadar u bajarib kelgan vazifalar chuqur ilmiy taxlil etilsa, ularni asosan uch yo'nalishda ifodalash mumkin. Bu yo'nalishlar farzandlarning tutilishi, ularni tarbiyalash va moddiy extiyojini qondirishdir. Shuning uchun ham oila vazifalarini uch guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Oilaning demografik vazifasi.

Oilaning ijtimoiy vazifasi.

Oilaning iqtisodiy vazifasi.

Oilaning demografik vazifasiga - uning demografik faoliyati, ya'ni oilada farzandlarning tug'ilishi, inson naslini, jamiyatni davom ettiruvchi avlod yaratish kiradi.

Oilaning ijtimoiy vazifasiga- oilada farzandlarni tarbiyalash, inson sifatida kamolga yetkazish, ularning tabiatga, jamiyatga va o'zaro munosabatlarini shakllantirish, dam olish va salomatligini tiklash kabilar kiradi.

Oilaning iqtisodiy vazifasiga oila a'zolarini oziq -ovqat, kiyim -kechak va boshqa yashash uchun zarur bo'lgan moddiy vositalar bilan ta'minlash kiradi.

Oilaning mavjudligi yashash jarayoni, uning o'z vazifalarini bajarishi bilan bog'liqdir. Agar oila o'zining demografik vazifalarini bajarmas ekan, ya'ni oilada farzandlar tug'ilmasa, yangi oilalar bo'lmaydi, oila davom etmaydi. Oila davom etishi, yangi oilalar paydo bo'lishi uchun esa oilada tug'ilgan farzandlarni boqish, tarbiyalash, kamolga yetqazish, inson sifatida shakllantirish lozim. Demak, oila o'z mavjudligini saqlab qolishi uchun o'zinin!' barcha vazifalarini bajarishi shart.

Oila vazifalarini bajarilishi bir-biri bilan bog'liq xolda ro'y beradi. Masalan, oilada farzandlarning sog'-salomat tug'ilishi ona salomatligiga, ona salomatligi va tug'ilgan farzandning sog'-salomat o'sishi esa oilaning iqtisodiy vazifasining bajarilish darajasiga, ya'ni moddiy ta'minlash darajasiga nihoyatda bog'liqdir. Oilada

tug’ilgan farzandning yetuk inson bo’lib shakllaiishi olaning ta’lim tarbiyasiga, bola dunyoqarashini shakllantirilishi, ya’ni oilaning ijtimoiy vazifalarini bajarilishi bilan uzviy bokliq bo’ladi. O’z navbatida oilada farzandlar miqdorining oshib borishi ham oilaning iqtisodiy vazifalarini bajarilish darajasiga ta’sir etadi. Boshqacha qilib aytganda, oilada istiqomat qilayotgan oila a’zolarini ko’payib boishi oilaning moddiy imkoniyatini ko’tarishni, ya’ni oilaning iqtisodiy vazifasini bajarish darajasini tezlashtirishni talab etadi. Yoki oilaning ijtimoiy vazifasini olib ko’raylik. Oilada farzandga berilgan ta’lim tarbiya uning dunyoqarashining shayulanishida, xayotga, yashashga bo’lgan munosabatlarida asosiy omildir.

Farzand oila muxitida katta bo’lar ekan, uning barcha xulq atvori, atrof muxitga, oilaga bo’uian munosabati, kelajakda o’zining oila qurishi, farzandldr ko’rishi xaqidagi fikrlari shakllanib boradi. Agar oilaning ijtimoiy vazifasi ijobiy bajarilsa, ya’ni bolada oilaga, ota-onaga, keksalarga xurmat, o’zaro yordam kabi xislatlar shakllansa, u kelajakda oila qurgach, o’zi xam farzandlarini xuddi shunday tarbiyalashga intiladi. Demak, yangi avlodning oila qurishida, yangi oilaning shakllanishida oiladagi ijtimoiy vazfalarning bajarilishi asosiy omillardan bo’lib xizmat qiladi.

OILANI O’RGANISH.

Oila jamiyat rivojlanib borar mas’uliyatlari ham demografik taraqiyoti va uni maxsuli sifatida tashkil topar ekan, uning jamiyat oldidagi o’z oshib boradi. Bu mas’uliyat. Oila zimmasiga yuqorida aytilanidek, inson naslini, jamiyatni davom ettiruvchi avlod yaratish, ularni tarbiyalash, kamolga yetkazishdek vazifalarni yuklaydi. Oila ushbu vazifalarni bajarar ekan, o’zi ham ma’lum ma’noda taraqqiy etib boradi. Oilaning taraqqiy etishini u bajarayotgan vazifalar mohiyatiga binoan uch yo’nalishda belgilash maqsadga muvofiqdir.

Oilaning demografik taraqqiyoti.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti.

Oilaning iqtisodiy taraqqiyoti.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti oila a’zolarining ma’lumotlilik darajasi, ijtimoiy mavqei, salomatligi borasidagi hamda ularning ta’lim - tarbiya, urf -odat, fan va madaniyat, tabiat va jamiyatga bo’lgan munosabatlarinint takomllashib borishidir.

Oilaning oziq-ovqat, kiyim - kechak, uy -joy va boshqa yashash uchun zarur bo’lgan narsalar bilan ta’minlanish darajasining o’zgarib borishi, uning iqtisodiy taraqkiyotini belgilaydi

Oilaning demografik taraqqiyoti deganda esa, oilaning tashkil topishi, miqdori, demografik tarkibi va faoliyatining ma’lum davrlarda o’zgarib borishi tushuniladi.

Ko’rinib turibdiki, oila o’z mohiyati bilan jamiyat xayotining turli qirralarini aks ettiradi. Shuning uchun xam oila qator ijtimoiy fanlarning o’rganish mavzusidir. Demografiya oilani o’rganar ekan, asosiy e’tiborni uning avlod yaratuvchilik, jamiyatni davom ettiruvchilik faoliyatiga qaratadi. Oilaning demografik taraqqiyoti, asosan statistik ma’lumotlar yordamida o’rganiladi. Bunday ma’lumotlar esa, oilani muntazam ro’yhatga olib borish va aholi o’rtasida sobiologo-demografik

tadqiqotlar o’tkazish yo’li bilan to’planadi.

Oila xaqidagi statistik ma’lumotlar, ularning tuzilish tizimi jaxondagi hamma davlatlarda ham aynan bir xil emas. U xar bir davlat statistikasi uchun qayd etilgan oilaning statistik tushunchasiga va o’tkazilayotgan aholi ro’yxati dasturiga bog’liqdir. Dastur tuzishda aholining oilaviy tarkibi, oilaviy yashash turlari asos qilib olinadi. Qator iqtisodiy rivojlangan davlatlarda oiladagi farzandlar kamolot yoshiga yetib oila qurgach, ular iqtisodiy jixatdan mustaqil yashaydilar va aloxida oila hisoblanadilar. Ba’zi davlatlarda esa 20 yoshdan oshgan xar bir yigit qiz oila qurmasa xam, o’zi aloxida oila xisoblanadi. Yana boshqa davlat statistikasida turmush qurib ota - onasi oilasiga qaytib kelsa xam ularni aloxida oila yoki yolg’iz yashovchilar qatorida hisoblanadi. Ba’zi xollarda qarindosh, qondosh bo’lmagan begona kishilar ham bir oila bo’lib yashaydilar.

UY XO’JALIGI.

Jaxon statistikasida «Oila» tushunchasi bilan birga «uy xo’jaligi» tushunchasidan xam foydalaniladi. Unda aholining oilaviy xolati xaqidagi ma’lumotlar uy xo’jaliklari bo’yicha to’planadi. «Uy xo’jaligi» birga xo’jalik yurituvchi, birga yashovchi kishilarni biriktiruvchi ijtimoiy iqtisodiy yacheykadir1.Uy xo’jaligi tushunchasi oiladan farq qilib, unda faqat qarindoshlik munosabatlari asosida birikkan kishilargina emas balki, ijtimoiy- iqtisodiy munosabatlar asosida birga yashovchi begona kishilar ham, alohida mustaqil xo’jalik yurituvchi yolg’iz kishilar xam kiritiladi.

Uy xo’jaligi tushunchasi hamma davlatlarda xam bir xil emas. U xar bir davlatning ijtimoiy - iqtisodiy sharoitiga, unda istiqomat etuvchi xalqning turmush tarziga, urf- odatlariga bog’liqdir. Ba’zi davlatlarda uy xo’jaligi uchun kishilarning birga yashashi asos qilib olinsa, boshqa bir davlatda esa ularning birga ovqat tayyorlashi, birga ovqatlanishi asos qilib olingan.

Uy xo’jaligi ikki turga bo’linadi: shaxsiy va jamoa xo’jaligi. Shaxsiy uy xo’jaligida bir uyda yashovchi, birga xo’jalik yurituvchi va o’zlariga o’zlari ovqat tayyorlovchi kishilar guruhi kiradi. Bunday guruhlarda bir uyda, yoki bir nechta uyda yashovchi yoki uyi bo’lmagan kintilar ham yashashlari mumkin. Bunday uy xo’jaligida, bir uyda yashovchi ota-ona, bola, qarindoshlardan tashqari ikki yoki undan ortiq bir xo’jalikda yashovchi, lekin qarindosh bo’lmagan yolgiz kishilar, xizmatkorlari bilan yashovchi yolg’iz ayol yoki erkaklar xam kiradi. Qarindosh bo’lmagan ikki yoki undan ko’p kishnlar yashovchi shaxsiy uy xo’jaligi 1980-1985 yit^larda AQSh dagi uy xo’jaliklarning 10% yaqinini Kanadada-5,6, Yangi Zerlandiyada -7,5, Belgiyada -3,6, va Yaponiyada 0,2% ni tashkil etgan1.

Jamoa xo’jaliklariga bolalar, qariyalar nogironlar uylari, qamoqxonalar, kazarmalar, surunkali kasallar yashovchi kasalxonalar va boshqa shunga o’xshash muassasalar kiradi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, juda ko’p davlatlarda uy xo’jaligining asosiy qismini nikoh va qon-qarindoshlik asosida tashkil topgan oilalar tashkil etadi. Bunday uy xo’jaligi fanda «Oilaviy uy xo’jaligi» deyiladi. Demografiya ana shu oilaviy uy xo’jaligini, aniqrog’i – oilani o’rganadi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Oila nima?*
2. *Oila turlarini sanang.*
3. *Nikoh birligiga asosan oila necha turga bo'linadi?*
4. *Oilada istiqomat qiluvchi oila a'zolarining tarkibiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?*
5. *Avtoritar oila qanday oila?*
6. *Oila vazifalari qanday guruhlarga ajratiladi?*
7. *Oilaning demografik vazifasi nima?*
8. *Oilaning ijtimoiy vazifasi nima?*
9. *Oilaning iqtisodiy vazifasi nima?*
10. *Oilaning taraqqiy etishi necha yo'nalishda belgilanadi?*

AHOLI MIGRATSIYASI

***R E J A*:**

1. *Migrassiya to'g'risida tushuncha.*
2. *Migrassiya turlari.*
3. *Migrassiya markazkarining tarixiy tarqqiyoti davomidagi o'xgarishi.*
4. *Migrassiyaning aholi tarkibiga ta'siri.*

Aholining yashash joyini o'zgartirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi (xarakati) aholi migrassiyasidir. Bazan adbiyotlarda aholining qishloqdan shxarga yoki aksincha hsaxardan qishloqqa borib ishlab qaytishini mayantiksimon migarassiya deb ataladi. Bu to'g'ri emas albatta. Chunki qishloqdan shxarga yoki shxardan qishloqqa ishga kelib kechqurun uyga qaytishda, migrassiyaqning eng muxim sharti bajarilmaydi- aholi yashash joyi o'zgartirilmaydi. Shuninmg uchun bu jarayonning aholining mayantiksimon xarakati deb atash muvofiqdir.

Migrassiya ichki (yani bir mamlakatning ichida ayrim rayonlar o'rtasida, qishloqdan shaharga) yoki tashqi (bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga, bir qit'dan ikkinchi qit'aga) bo'lish mumkin. Migrassiya, shunningdek, doimiy hamda vaqtincha (shu jumladan mavsumiy bo'ladi.) Aholi migrassion harakatining sabablari xilma-hil bo'lishi mumkin. Aholini bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishga majbur qiluvchi sabablardan eng muhimlari ikkita: iqtisodiy sabablar (masalan, ish qidirib yoki moddiy axvolini yaxshilash maqsadida bir rayondan ikkinchi rayonga yoki boshqa mamlakatga ko'chish xamda siyosiy sabablar (siyosiy, milliy yokiy diniy etiqodga ko'ra quvg'in ostiga olinishi natijasida, davlatlar o'rtasidagi chegaralarning o'zgarishi yoki xarbiy harakatlar davom etgan rayonlardan boshqa joylarga ko'chib o'tish, davlatlar o'rtasidagi millatlar vakillarini ayirbosh qilish kabilar). Ichki migrassiyalar mamlakatlar aholisining ko'payishi va kamayishiga ta'sir ko'rsatmaydib balki

aholining mamlakat xududi bo'ylab shahar qishloq o'rtasida qayta taqsimlanishga olib keladi holos. Tashqi migrasiyalar esa, aksincha bir mamlakat, xatto aholisining ko'payishiga sababchi bo'ladigan muhim omil hisoblanadi.Xalqaro migratsiyasi 6 guruhga ajratiladi:

1. *Oilaviy va boshqa sabablarga ko'ra doimiy yashahs maqsadida bir davlatdan boshqa davlatga ketgan emigratlar.*
2. *Migrant mexnatkashlar.*
3. *Nolegal immigrantlar.*
4. *Qochoqlar.*
5. *Talabalar ilmiy hodimlar, tadqiqotchialr.*
6. *Turli maqsadda ko'chib yuruvchilar –turistlar, dam oluvchilar, anjuman qatnashchilari.*

MIGRASSIYA KO'RSATKICHLARI:

1. Migrassiyaning mutloq va nisbiy son ma'lumotlari.
2. Migrassion harakatning intensivligi yoki koeffitsienti (xar 1000 kishiga nisbatan migrantlar soni).
3. Migrassiya saldosi (qoldig'i).

Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib joylashishi juda qadim zamonlardayoq mavjud bo'lgan. Biroq xar bir davrning migratsiyasiga o'ziga xos xususiyatlarga ega va turli xil oqibatlarga olib keladi. Antik davrning oxiri va o'rta asrlarining boshlarida ro'y bergan hamda adabiyotlarda "xalqlarning buyuk ko'chish davri" deb nomlangan migrassion harakatlar Yevropa va Osiyodagi ko'p xalqlarning etnik tarkibiga katta tasir ko'rsatadi. Markaziy va Shimoliy EVROPAGA German xalqlarining joylashuvi, ularning Britaniya opollariga kirib borishi xuddi ana hsu davrga to'g'ri keladi. Shu davrda slavyan xalqlari Sharqiy Yevropa xamda bokon yarimorolini egalladi xamda O'rta Osiyoda turkiy xaqlar paydo bo'ldi. Arablarning istelolari (ayniqsa Yaqin sharq va shimoliy Afrika hududlarida), mug'ullarning yurishlari va boshqalar xam uzoq o'tmishda xalqlarning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib ketishga xamda ularning etnik sostaviga ta'sir qilgan muxim voqealardandir. XV-XVI asrlardagi buyuk geografik kashfiyotlar aholi migrasiyasining avj olishiga sabab bo'ldi. Bu davrda yangi dunyo (Amerika)ning kashf qilinishi natijasida yevropadan juda ko'plab odamlar bu yerga ko'chib kela boshladilar, keyinchlik esa, asosan shimoliy Amerikaga ingilizlar, gollandlar fransuzlar va boshqa yevropaliklar ko'chib borib u yerlarni egalladilar. Shimoliy Amerikaning janubiy qismlari xamda markaziy Amerikaning o'zlashtirilishida Afrikadan qul olib borilgan negrlar katta ro'l o'ynadi.

Aholi migrassiyasi kapitalizmning rivojlanishi bilan ayniqsa, kuchayib boradi . Bu esa kapitalistik ishlab chiqarishning tub mohiyatidan, uning aholi qonunlaridan kelib chiqadigan bevosita natija edi. Yevropada kapitalizmning rivojlanishi natijasida bu yerda nisbiy ortiqcha aholining, ishsizlik va yersiz dexqonlar sonining ko'payishiga sababchi bo'ldi. Monopolistik kapitalizmgacha bo'lgan davrlarda yevropadan Amerikagacha, Avstraliyaga va boshqa qit'larga ko'chib boruvchilar

uchun ma’lum imtiyozlar va yetarli miqdorda yerlar bo’lib berilar edi. Bu xol yevropadan boshqa qit’alarga, ayniqsa Amerika, Avstraliya, Yangi Zellandiyaga ko’chib ketishni kuchaytirdi. XVI asr o’rtalaridsan to ikkinchi jaxon urushi boshlangunga qadar Yvropadan boshqa qit’alar 70 milliondan ortiqroq aholi ko’chib ketgan. Boshqa rayonlarga xan Yevropadan, ayniqsa, ko’p aholi ko’chib ketgan. Agar 1870 –yi8llargacha Emigrantlar ko’proq G’arbiy va shimoliy Yevropa mamlakatlari (Buyuk Britaniya, Irlandiya, Germaniya, Skandinaviya mamlakatlari va boshqalar)dan ketgan bo’lsa XIX asrning oxirlaridan boshlab, emigrantlar soni bo’yicha Janubiy va sharqiy Yevropa mamlakatlari (Italiya, Avstriya-Vengriya, rossiya kabilar) birinchi o’ringa chiqib oldi. Buning nasosiy sabablari ana shu mamlakatlar qishloq xo’jaligida kapitalizmning rivojlaninshi va dexqonlarning qishloqlashuvida edi. Bu davrga kelganda transport aloqalarnining rivojanishi xam ko’chib ketishni ancha osonlashtirdi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida AQSHda arzon ishchi kuchiga talab oshib bordi. Janubiy va sharqiy yevropa mamlaktlatlari eas ana shunday arzon ishchi kuchi yetkazib beruvchi rayonga aylanib qoldi.

XVIII asr va XIX asrlardagi emigratlar ko’proq Amerika (AQSH, Kanada)ga ko’chib borgan bo’lsalar, XIX asrdan boshlab yana janubiy Amerika mamlakatlari (ayniqsa Argentina, Braziliya)ga ko’plab ko’chib bordilar. Chunki shimoliy mamlakatlarda kapitalizm umumiy krizisning kuchyishi natijasida ishsizlar ko’paya boshladi, yerlarning narxi qimmaqlashib ketdi, keyinchalik AQSH Kanada mamlakatlariga ko’chib kelish to’xtatildi. Bu davrlarda asosan Inglizlar va Britaniya orollarida yashovchi boshqa millat vakillari Avstrliya yangi Zellandiya, Janubiy Afrikaga ko’plab ko’chib bordilar. Shimoliy Afrika mamlakatlariga Jazoirga – fransuzlar va ispanlar xam ko’plab yevropaliklar ko’chib bordilar. Shunday qilib, XVX va XIX asrlardagi eng yirik migrassiya yevropadan boshqa joylarga ko’chib ketish bilan bog’liq qit’aning o’z ichida yoki ayrim mamlaktlarning ichidagi migrassion xarakatlar uncha katta emas edi. Maslan XIX asrning ikkinchi yarmida ya’ni Rossiyada kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlanib borishi va krepostniklik xuquqining bekor qilinishi munosabati bilan mamlakatning Yevropa qismidan Osiyo qismi (Sibir, Qozog’iston, O’rta Osiyo)ga ko’chib o’tish ancha kuchaydi. 1861-1914 yillar davomida rossiyaning g’arbidan 5 millionga yaqin aholi (asosan Ruslar, Ukrainlar, Beloruslarb Tatarlar, Mordvalar) kuchib o’tdi. XIX asr XX asrning boshlarida Xitoydan Janubiy-Shaqiy Osiyo mamlakatlari Malaziya, Tayland, Indoneziya va boshqalar)ga Yaponiyadan Gavayi orollariga, AQSH ga va ayniqsa, Shimoliy-Sharqiy Xitoy (manchjuniya) xamda Koreyaga, Xindistondan, Shrilankaga, Janubiy va Sharqiy Afrika mamlakatlariga, Janubiy Sharqiy Osiyo (Birma, malaziya)ga va boshqa joylarga aholi ko’chib o’tdi. Aholining mamlakatlararo va qit’alararo migrassion xarakatlari natijasida juda ko’p davlatlarda (aynisa Amerika qiasida) etnik tartibi xilma-xillanib ketdi. Xozir AQSH, Kanada , Braziliya, Argentina , Avstraliya, Yangi Zellandiya kabi mamlaktlarda yashayotgan 300 milliondan ortiq aholining oltidan besh qismi yevropaliklar avlodlaridir. Faqat AQSH ning o’zidagina barcha aholining 90 foizi yevropadan yoki ularning avlodlari xisoblanadi. Yevropaning ayrim davlatlaridan ko’chib borgan xalqlar xozir xam aloxida yashahsga harakat qiladilar. Masalan, Aqshning Shimoli-Sharqida asosan

buyuk britaniya va Irlandiyadan ko’chib kelganlar edi. Nyuyorkda ko’pchilikni italyanlar va yaxudiylar tashkil etadi. Braziliyaning sharqiy rayonlarida asosan portugaliyadan ko’chib kelganlar, Argentinaning sharqida esa Ispaniyadan kelganlar Yashaydi va hokazo.

Birinchi va ikkinchi jahon urushlari juda katta migrasion harakatlarga sabab buldi.Urush davom etib turgan paytdagi migrasion harakatlar vaqtincha migrasiyadir. Chunki aholining xarbiy harakatlar zonasidan qochib xavf – xavfsizroq rayonlarga ko’chishi urush paytidagi qonuniy bir xoldir. Urush tugagandan so’ng chegaralarning o’zgarishi yangi davlatlarning tuzulishi va boshqalar doimiy migrasion harakatlarga sabab bo’ladi. Ikkinchi jahon urushi boshlanmasdan avval sharqiy va janubiy Sharqiy Yevropa mamlakatlari xududida Yevropa mamlakatlar (asosan Polsha, Chexoslavakiya, Vengriya, Ruminiya, Sobiq Yugoslavakiya) 12 millionga yaqin nemislar yashar edi. Urushning Germaniyaning mag’lubiyati bilan tugashi va yevropada yangi konferensiyaning qaroriga muvofiq nemislarning deyarli xammasi Germaniya, va qisman Avstriya hududiga ko’chib o’tdi. Xozirgi paytda sharqiy yevropa mamlakatlarida (asosan ruminiya va vengriyada 800 mingga yaqin nemislar yashaydi). Urush davrida va undan so’ng Sharqiy yevropa mamlakatlari o’rtasida qaysi millatga mansubligiga qarab aholi ayirboshlash ham bo’ldi. Bu chegaralarni aniqlash va o’zgartirish yoki o’z aholisi milliy tarkibining mumkin qadar bir xil bo’lishini ta’minlash maqsadida ko’rilgan chora edi. Ana shunday aholi ayirboshlash Bolgariya bilan Ruminiya, Polsha va Rossiya, Chexoslovakiya va hakozalar o’rtasida bo’ldi. Ikkinchi jahon urushining siyosiy va harbiy yakunlari bilan bog’liq bo’lgan migratsion harakatlar Osiyoda ham kuzatildi. Bu esa imperialistik Yaponiyatining urushda taslim bo’lishi va u ilgari bosib olgan rayonlardan yaponlarning o’z yurtiga qaytishi bilan bog’liq edi.

1956 yilgacha Yaponiyaga milliondan ortiqroq yaponlar ko’chib keldi (asosan xitoy va Koreya xududidan). Ammo ikkinchi jahon urushidan keyingi Osiyoda eng kata migratsion harakatlar Hindiston va Pokiston davlatlarining tashkil topishi bilan bog’liqdir. Ma’lumki, bu ikkita davlatga ajralish u yerda yashovchi aholining diniy e’tiqodiga qarab amalga oshirildi. Natijada Hindiston ko’chib o’tdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin qit’alararo migratsiya yanada kuchaydi. 1946-1961 yillarda yevropadan 6,9 millionga yaqin aholi boshqa qit’alarga ko’chib ketdi. Italiyadan 1,1 million kishi – asosan Argentina, AQSh va Venesuelaga. Buyuk Britaniyadan (950 ming kishi – ko’proq Kanada, Avtraliya va AQSh ga), Ispanidan (500 mingdan ortiqroq kishi Argentina va Venesuelaga) ko’plab kishilar ko’chib ketdi.

Shunday qilib ikkinchi jahon urushidan keyin 60-yillarning boshlarigacha yevropa boshqa mamlakatlariga muxojirlar beruvchi qit’a bo’lib keldi. Faqat keyingi yillardagina yevropada emigratsiya birmuncha susaydi. Ayrim hollarda esa, yevropa boshqa qit’alar bilan migratsion aloqalarda xatto ijobiy migratsion balansga ega bo’la boshladi. Chet davlatlardagi aholining migratsion harakati haqidagi qisqacha obzorni tugatar ekanmiz, migratsiya oqibatlariga qisqacha to’xtalib o’tish zarur. Migratsiya oqibatida Biron davlat aholisi ko’payadi yoki kamayadi, bundan tashqari, aholining yosh, jinsiy tarkibi o’zgaradi. Bu esa bir qancha oqibatlarga olib keladi. Ma’lumki, migratsion harakatlarda ko’pincha yosh va o’rta yosh aholi (eng sifatli mehnat resurslari) ishtirok etadi. Bu esa, emigrantlar ketgan mamlakat mehnat resurslari

soning kamayishi, tarkbining yomonlashuviga sabab bo'lsa, immigrantlar qabul qilgan davlat mehnat resurslari tarkibini har tomonlama yaxshilaydi. Migratsion harakatlarda mehnatga yaroqli yoki o'rta yashar kishilar orasida ko'proq erkaklar ishtirok etadi. Shuning uchun ham olimlar emigratsiyaning oqibatini urushlar oqibati bilan tenglashtiradilar. Chunki ko'p emigrantlar yo'qotgan mamlakatlar urushlardagi singari, o'zining yo shva o'rta yoshdagi, asosan erkak mehnat resurslaridan judo bo'ladi. Bu esa shu mamlakatda aholining bundan keyingi takror barpo qilinishi hamda iqtisodiyotga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. *Aholi migratsiyasi nima?*
2. *Aholi moyatniksion harakati nima?*
3. *Ichki migratsiya deganda nimani tushunasiz?*
4. *Migratsiyaning iqtisodiy sabablari nimalar?*
5. *Tashqi migratsiya deganda nimani tushunasiz?*
6. *«Xalqlarning buyuk ko'chish davri» qaerda ro'y bergan?*
7. *Migratsiyaning siyosiy sababi nimalarda namoyon bo'ladi?*
8. *Tashqi migratsiyada qanday hodisalar kuzatiladi?*
9. *Emigrantlar va immigratlar kimlar?*
10. *Qaysi davrlarda yevropa migratsiya markaziga aylandi?*

AHOLINING DEMOGRAFIK TARKIBI

***R E J A*:**

1. *Aholi soni.*
2. *Aholi tarkibi to'g'risida tushuncha.*
3. *Aholining jinsiy tarkibi.*
4. *Aholining yosh tarkibi.*

Tayanch iboralar: *demografik tarkib, real aholi soni, doimiy aholi soni, jinsiy tarkibi, yosh tarkibi.*

AHOLI SONI VA AXOLINING YOSH-JINSIY TARKIBI.

Aholi soni - ma'lum hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning miqdoriy ifodasidir. Demografiyada aholi soni, eng umumiy va asosiy ko'rsatkich bo'lib, aniq bir davrdagi aholi miqdorini anglatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma'lum bir chisloga (1-yanvar.1 iyul yoki 31 dekabr) keltiriladi. Masalan, O'zbekeiston aholisi 1991 yil 1 yanvarda 20708,2 mingni, 2000 yil 1 yanvarda esa 24487,7 mingni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlarni butun yil uchun qabul qilib bo'lmaydi, chunki yil davomida, ya'ni 1 yanvardan 31 dekabrga qadar aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga muntazam

o’zgarib turadi.

Har bir xudud aholi sonini o’rganganda, uni doimiy (shu hududda doimiy ro’yxatga olingan) va mavjud real (tekshirilayotgan davrda shu hududda ma’lum muddat yashayotgan) aholiga ajratiladi.

Demografik gadqiqotlar olib borishda nazariy aholi soni, hamda mavjud, real aholi sonidan foydalaniladi. Nazariy aholi soni o’zgarmas -stabil, aholi sonidir. Stabil aholi soni lotincha 51a’shz so’zidan olingan bo’lib, doimiy, o’zgarmas degan ma’noni bildiradi. Aholi takror barpo bo’lishining maxsus koffio’ientlarini hisoblaganda stabil aholi sonidan foydalaniladi, turli demografik modellarni tuzganda nazariy aholidan foydalaniladi, ya’ni, o’rganilayotgan davr aholi soni o’zgarmas deb qabul qilinadi.

Real, mavjud aholi soni ma’lum bir ma’muriy xududning, davlatning o’rganilayotgan davrdagi mavjud aholi sonidir. Masalan, O’zbekiston davlatining aholi soni, Farg’ona vodiysining aholi soni va x.k.

Demografik koeffitsientlarni xisoblaganda odatda o’rtacha yillik aholi sonidan foydalaniladi. Chunki demografik jarayon butun yil davomiga ya’ni 1 yanvardan 30 dekabrgacha qadar bo’lgan mudldtga hisoblanadi. Aholi soni esa yuqorida qayd etilgandek yil boshiga- 1 yanvarga olinadi. Ma’lum kalendar yilga o’rtacha yillik aholi soni hisoblash uchun shu, kalendar yilining boshidagi va keyingi kalendar yilning boshidagi aholi soni qo’shilib ikkiga bo’linadi va o’rganilayotgan yil uchun o’rtacha aholi soni aniqlanadi. Buning uchun 1999 yil 1 yanvardagi va 2000 yil 1 yanvardagi aholi sonlarini qo’shib ikkiga bo’linadi. (R1999+R2000:2)

Aholi soni xaqidagi aniq ma’lumotlar aholi ro’yhati o’tkazish yo’li bilan to’planadi. Aholi ro’yxatlari orasidagi davr uchun, esa har yilgi tug’ilish, o’lim va migratsiya jarayonlarini e’tiborga olgan xolda aholi soni maxsus uslublar yordamida hisoblanadi.

Demografik jarayonlarni o’rganishda aholining yosh-jinsiy, nikoh va oilaviy tarkibi muxim omil xisoblanadi.

Ahoteining jinsiy tarkibi nikohga kirish va aholining oilaviy tarkibining shakllanishida asosiy demografik zamindir. Demografiyada jinslar munosabatini aniqlashda ikki xil ko’rsatkich qo’llaniladi. 1. Jami aholi tarkibida jinslar salmog’ifoiz hisobida. Masalan, 2000 yil O’zbekistonda jami aholi 24582,8 ming kishini tashkil etadi. Ulardan erkaklar 12232,7 va ayollar 12350,1. Ushbu ko’rsatkichlar asosida jami aholi tarkibida erkaklar 49,8 foizni, ayollar esa 50,2 foizni tashkil etishini aniqlash mumkin.

Aholi jinsiy tarkibini o’rganishda aniq ko’rsatkich har 1000ta erkaklarga nisbatan ayollar soni, yoki har 1000 ta ayollarga nisbatan erkaklar soni ifodasidir. Ushbu ko’rsatkich orqali ma’lum hudud jami aholisining va aholi yosh guruhlari (0-9,10-19,20-29...) jinsiy tarkibi o’rganiladi. Misol tariqasida, yuqorida keltiril1^an ma’lumotlardan foydalanib, ayollar sonini erkaklar soniga bo’lamiz va natijani 1000 ga ko’paytiriladi.2000 yilda O’zbekistonda har 1000 ta ayolga 991 erkak to’g’ri kelar ekan, yoki erkaklar ayollardan kamroq ekan. Ana shunday uslub bilan aloxida yosh guruhlari uchun ham ayollar va erkaklar nisbati aniqlanadi

Aholi yosh tarkibi uch asosiy omil ta’sirida shakllanadi; 1)Yangi tug’ilganlardagi jinsiy nisbat: 2) O’limdagi jinsiy farq. 3) Aholi migratsiyasidagi

jinsiy farq.

Aholining yosh tarkibi-ijtimoiy-iktisodiy va demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholining yosh guruhlarga bo'tshnishidir. Aholi yosh guruhlari va demografik jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi. Aholi tarkibida yoshlar (0-9, 101-19,20 - 29 yoshida) salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta'sir etadi. Ayni paytda tug'ilish yuqori bo'lgan hududlarda bolalar, yoshlar salmog'i yuqori bo'ladi. Tug'ilish darajasi past bo'lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i yuqori va o'lim hollari ko'proq sodir bo'ladi. Demografik nuqtai nazardan yondashganda aholining bugungi yosh tarkibi kechagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o'rganganda aholining alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5 . . .100 va undan yuqori) besh yillik yosh guruhlariga (10-14 , 15-19...) va uch yirik-yirik guruhlariga (0-14, 15-59, 60 va undan yuqori) ajratiladi.

Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish ob'ekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkina) alohida yosh guruhlari va ularni nisbatlarini statistik tahlili: b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rni: v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy iqtisodiy jarayonlarni o'zaro bog'liqligi.

Aholi sonining o'sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish darajasiniig nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog'ining kamligi bilan harakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug'ilish va aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqoriligi harakterli edi. Tug'ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo'lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi soni o'sib borishiga bevosita ta'sir etadi.

XX asrning boshlarida shved olimi G.Sundberg tomonidan aholi yosh tarkibining uch turi ajratilgan 1) Progressiv yosh tarkibi-aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'ladi va aholi o'sishiga olib keladi.

2) Statsionar yosh tarkibi-aholi tarkibida bolalar va qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i deyarli teng bo'ladi, bunday yosh tarkibi aholi o'sishida asosiy omil bo'la olmaydi. 3) Regressiv yosh tarkibi-aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga nisbatan yuqori bo'ladi, aholi takror barpo bo'lishi qisqarib aholining qarish jarayoni ro'y beradi.

Aholining qarish jarayoni-tug'ilishning kamayib ketishi va aholi o'rtacha umr ko'rishi muddatini uzayish hisobiga aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'ini oshib borishidir.

AHOLINING NIKOH VA OILAVIY TARKIBI.

Aholining nikohda turish tarkibi-aholining jinsiy va yosh guruhlarining nikohda turish holati bo'yicha taqsimlanishi. Nikoxda turishi asosan yosh guruhlari bo'yicha o'rganilganligi uchun ham ko'p adabiyotlarda aholining «nikoh-yosh tarkibi» ham deyiladi. Aholining nikoh holati bo'yicha asosiy manba aholi ro'yhati

ma’lumotlari hisoblanadi. Aholi ro’yhati o’tkazilayotganda aholi nikohda turuvchilar va nikohda turmaydiganlar guruhiga ajratib ro’yhatga olinadi. Nikohda turmaydiganlar guruhiga bo’ydoqlar, bevalar va ajralganlar kiradi.

Aholining nikohda turishi aholi takror barpo bo’lishi va oilalar shakllanishida asosiy demografik omil sifatida ahamiyatlidir.

Aholining oilaviy xolati va tarkibi demografik jarayonlarga bevosita ta’sir ko’rsatadi.

Ma’lumki, jamiyatda insonlar oila muxitida oila a’zosi bo’lib, turli guruhlarda guruh a’zosi bo’lib yoki o’zlari alohida yolg’iz holda yashaydilar. Aholining bunday guruhlarga bo’linib yashashi uning oilaviy holatini bildiradi.

Aholining oilaviy holati haqidagi ma’lumotlar aholi ro’yhati o’tkazish yo’li bilan to’planadi. O’zbekiston statistikasida aholi oilaviy holati bo’yicha uch guruhga ajratilgan va aholi ro’yhati dasturiga kiritilgan.

1. *Oila bilan birga oila a’zosi bo’lib yashovchilar.*

2. Oiladan alohida, lekin oila bilan muntazam aloqani saqlab qolgan holda yashovchilar.

3. Yolg’iz yashovchilar.

O’zbekistonda aholining oilaviy xolatiga oid to’laroq statistik ma’lumotlar 1939 yilda o’tkazilgan aholi ro’yhatlari ma’lumotlaridan boshlab mavjuddir. Ushbu ma’lumotlar ko’rsatishicha 1939 yilda O’zbekiston aholisining 93,3 foizi oila a’zosi bo’lib, oila bilan birga 6,7 foizi esa oiladan alohida yashaganlar. Agar bu ko’rsatkichlar 1989 yil o’tkazilgan aholi ro’yxati ma’lumotlari bilan solishtirilsa respublika aholisining oilaviy tarkibida katta ijobiy o’zgarishlar bo’lgani ma’lum bo’ladi. Chunki 1939-1989 yillarda aholining oila a’zosi bo’lib, oila muxitida yashovchi qismi 2 foizga ko’paydi va jami aholining 95,3 foizini tashkil etdi. Yolg’iz yashovchilar esa, deyarli ikki marta kamaydi.

Aholining oilaviy tarkibi deganda oila a’zosi bo’lib yashovchi aholining oila turlari bo’yicha taqsimlanishi tushuniladi1. Axolining oilaviy tarkibini ifodalovchi asosiy ko’rsatkichlar aholining oila kattaliklari, ya’ni oilada yashovchi kishilar miqdoriga qarab va oilaning ijtimoiy guruhlari bo’yicha taqsimlanishidir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi soni nima?*
2. *Aholi sonini o’rganishda uni qanday turlarga ajratiladi?*
3. *Doimiy aholi soni nima?*
4. *Real, mavjud aholi soni deganda nimani tushunasiz?*
5. *Aholining demografik tarkibiy qismlari qaysilar?*
6. *Aholining jinsiy tarkibi nima?*
7. *Aholining yosh tarkibi nima?*
8. *Aholini qanday yosh guruhlariga ajratish mumkin?*
9. *Mehnat resurslari salmog’iga ko’ra aholi qanday turlarga ajratiladi?*
10. *Aholining progressiv yosh tarkibi nima?*
11. *Statsionar va regressiv yosh tarkibi tushunchalariga izoh bering.*

AHOLINING IJTIMOIY TARKIBI

***R E J A*:**

1. Kirish

2. Asosiy qism:

a) Aholining ijtimoiy tarkibi to'g'risida.

b) Aholi ijtimoiy tarkibining shakillanishiga ta'sir etuvchi omillar.

v) Aholi ijtimoiy tarkibining jamiyat rivojlanishiga ta'siri.

g) O'zbekiston aholisining ijtimoiy tarkibi.

3. Xulosa.

Xar bir mamlakat aholisining ijtimoiy – sotsial tarkibi avvalo o'sha mamlakatda xukmron bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi esa, aholining ijtimoiy – sotsial tarkibini ham keskin o'zgartiradi.

Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibini xarakterlovchi belgi ishlab chiqarish munosabatlaridir.

Mamlakatlarda aholining ijtimoiy – sotsial tarkibining o'zgarishi esa aholi tarkibida intelektual salohiyatga ega bo'lgan kishilarning (ko'payishiga olib keladi). Miqdoriga bog'liq.

- Bundan buyon aqliy mehnat sohasida band bo'lgan kishilar ko'payib boradi. Bu sohaga o'rta maktab ham, oily ta'lim tizimi ham bilimlarni ommalashtirishgan, nashriyot faoliyati ham, radio, televidinya ham kiradi.

Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibiga kiruvchi ishchilar guruhidan malakali mutahassislar, xizmatchilarga talab doimiy ravishda ortib bormoqda, bu talabning oshishi XX asrning II – yarmida migratsiyaning yana bir shakli "oqillar ketishi" deb nomlangan migratsiya boshlanishi davriga to'g'ri keladi.

Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibini belgilovchi yana bir ko'rsatkich – aholining bilim darajasidir.

Bilim darajasi , - aholinining sifat ko'rsatkichlaridan biri. Aholining sifat tushunchasi turmush va ovqatlanish sharoiti, sog'ligi, yangilanishlarni qabul qilib olishi, malakasini o'z ichiga oladi. BMTning bolalar fondi plakatida tasvirlangan afrikalik qiz "Sen katta bo'lganingda qanday bo'lishni hohlaysan?" – degan savolga eng qisqa qilib "Tirik bo'lishni", - deb javob qiladi. "XX asr o'lati" nomini olgan SPID yuqumli kasalligi ham global muammoga aylandi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy – sotsial tarkiblaridan yana biri aholining savodhonlik darajasidir. BMT ma'lumotiga ko'ra hozirda dunyoda 900 minga yaqin kishi o'qishni ham yozishni ham bilmaydi. Jarayondagi ilmiy hodimlar soni 5,5 millionga yaqin.

Industrial mamlakatlar qatoriga G'arbiy, shimoliy va janubiy Yevropa mamlakatlari, AQSH, Kanada Avstraliya, Yaponiya hamda Argentina, Liviya va boshqa davlatlar kiradi. Ularda noishlab chiqarish sohasiga jami band aholining 50 – 70% I to'g'ri keladi. Butun dunyo aholisining 45% I yoki 2 milliarddan ortiqroq qismi iqtisodiy faol aholi hisoblanadi. Shundan 350 milliondan ziyod aholi sanoatda: 1,7 mird kishi

yoki iqtisodiy faol aholining 70% dan ko’prog’I qishloq xo’jaligida banddir. Sanoat va qishloq xo’jaligida band bo’lgan aholi, aholining ijtimoiy – sotsial tarkibidagi eng katta guruhlar hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarda talabalarni ham alohida sotsial tarkib qilib ajratiladi. Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibidan kelib chiqadigan yana bir xolat mamlakatlarning aholi jon boshiga to’g’ri keladigan IYAm dir.

Aholi jon boshi hisobiga yalpi milliy maxsulot (2000 – y.)
Ming AQSH dollari hisobiga

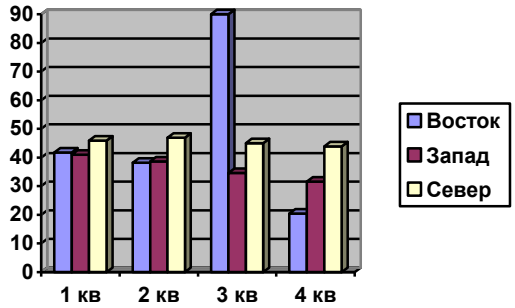

Hozir Respublikamiz xalq xo’jaligining barcha sohalari, shuningdek fan va madaniyat uchun zarur kadrlarni tayyorlash oliy ta’lim o’rta maxsus o’quv yurti tayyorlab beradi.

Yildan yilga Respublikamiz xalq xo’jaligida ishlaydigan malakali mutaxassislar soni ko’payib bordi. O’zbekiston keyingi vaqtlarda industrial taraqqiyotning jadallashuvi bilan hunar – texnika bilim yurtlari (xozirgi kunda kollejlar) orqali malakali ishchilar tayyorlashga alohida e’tibor berila boshladi.

Shu yillarda O’zbekiston xotin – qizlar xayotida ham sifat o’zgarishlari sodir bo’ldi.

Ma’lumki xotin – qizlarning jamiyatdagi tutgan o’rni va huquqlari turli davrlarda turlicha bo’lgan. Inqilobdan avval o’zbek xotin qizlari ishlab chiqarishda kamdan – kam qatnashganlar, asosan uy – ro’zg’or ishlari, bola tarbiyasi bilan mashg’ul bo’lganlar. Xozirgi vaqtda o’zbek xotin qizlari xalq xo’jaligining barcha tarmoqalrida faol mehnat qilmoqdalar.

O’zbekiston endilikda barcha fan sohalari bo’yicha ilmiy muassasalarni birlashtirgan 2 ta fanlar akademiyasiga ega.

O’zbekistonda aholining bandlik darajasi juda murakkabdir. Mamlakatimizda qadimdan qishloq xo’jaligi rivojlanganligi va tabiiy sharoitning qulayligi tufayli aholining 36%dan ortiqrog’I qishloq xo’jaligi sohasiga to’g’ri keladi.

Shuningdek sanoat ham mamlakatimizda istiqbolli sohalardan biri bo’lib unda aholining 12,6% qismi faoliyat ko’rsatadi.

Xozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarda xo’jalik yuritishning reindustrial shakli ommalashib boryapti. (Ya’ni nomoddiy sohaning rivojlanishi). O’zbekistonda esa xo’jalik yuritishning bu shakli xozirgi kunda ast – sekin rivojlanib bormoqda.

O’zbekistonda 1926 yilda nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo’lgan aholining bor yo’g’I 6 % I ishlagan bo’lsa, 90 – yilga kelib bu ko’rsatkich

26% ga yetadi ya’ni 4 % ga oshadi.

Musataqilliikdan so’ng O’zbekistonda moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari yuqori sur’at bilan rivojlanmoqda. Shu bilan birga aholi moddiy va madaniy turmush darajasini yuqori bo’lishi hilma – xil xizmat ko’rsatish sohalariga bo’lgan talabni oshiradi.

Nomoddiy tarmoqlar ichidan sog’liqni saqlashda aholi tezroq o’sib boryapti. Moddiy tarmoqlar ichida bu jarayon qurilish va transportda ko’proq kuzatilyapti.

Barcha band aholining 3^5 qismidan ko’prog’I nodavlat sektoriga to’g’ri keladi. 2001 yilda mehnat tashkilotlariga 463ming kishidan ziyodroq aholi ish so’rab murojat qilgan. Ularning yarmidan ko’prog’I 16 – 30 yoshdagilar 2^3 qismini umumiy o’rta ma’lumotga ega bo’lganlar tashkil etadi. Shu yilda barcha ish so’rab murojaat qilganlarning 68,7% ni talabi qondirilgan.

O’zbekiston Respublikasi marko iqtisodiyot va statistika vazirligi ma’lumotlari bo’yicha, respublikada rasman “ishsiz” maqomiga 7,5 ming kishi qayd qilingan. Bu jami iqtisodiyot faol aholining 0,4% ga teng yoki 2000 – yil darajasida qolgan.

Keyingi yillarda mamalakatda yangi sih o’rinlari yaratishga katta e’tibor qaratilmoqda: Masalan, birgina 2001 – yilda 465,3 ming kishilik ish o’rinlari tashkil etilgan. Ularning asosiy qismi qishloq joylarga to’g’ri keladi. Bu borada yaniqsa Farg’ona, Samarqand, Namangan viloyatlarida ibratli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Umuman olganda esa mehnat resurslaridan to’la va samarali foydalanish muhim muammo hisoblanadi.

Bu muammo eng avvalo davlatning “bandlik” dasturi doirasida ham etilib boradi. Ma’lumki jahon mamlakatlarida nomoddiy sohalardagi aholining bandligi oshib bormoqda. Bizda esa u hozircha kamroq. Masalan sog’liqni saqlash, jismoniy tarbiya, sport, ta’lim, madaniyat, san’at va fan kabi ijtimoiy sohalarda band bo’lgan mehnat resurslarini ulushi ko’pgina viloyatlarda oz.

O’zbekistonda ham endilikda nomoddiy sohada band aholi asta sekin o’lib bormoqda.

Ayniqsa o’zbekistonda ilm fanga alohida e’tiborni qaratish o’zbek xalqining jahonshumul yutuqlari ifodasisir. Lekin shuni alohida ta’kidlab o’tish zarurki respublika aholisining ijtimoiy tarkibi va bilish darajasinini xozirgi talablar doirasiga ko’tarish uchun ham ancha ish qilinish kerak. Iqtisodning bundan buyon bozor munosabatlari asosida rivojlanib borishi o’zbekistonda zamonaviy sanoat ishlab chiqarish malakasiga ega bo’lgan kadrlarni ko’plab tayyorlashni talab etadi.

DUNYO AHOLISINING IRQIY TARKIBI

***R E J A*:**

1. *Dunyo irqlari to’g’risida tushuncha*
2. *Yevropoid irqi.*
3. *Mongoloid irqi.*
4. *Negroid irqi.*

5. Aralash irqlar.

Odamlar qadim-qadimdan jamoa-jamoa qon qardosh bo'lib yashab kelishgan. Ana shunday birliklarning eng muximi ularning irqiy va etnik birliklaridir. Irq bu odamlarningkelib chiqishi, govda tuzilishi va qiyofasi o'xshash bo'lgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir. Irqlarning paydo bo'lishi va odamlar o'rtasidagi irqiy belgi hamda hususiyatlarning kelib chiqishi haqida bir-xilk omillar bo'lib, keng tarqalgani ikkitadir. Antropologlarning bir qismi irqlar juda qadimdan vujudga kela boshlagan deb xisoblaydilar. Bu "politsentrizm" nazariyasidir. Ikkinchi guruhi omillari xozirgi zamon kishisi bir markazda vujudga kelgan, keyinchlik odamlar dunyosining turli qismlariga tarqalib ketgan. Bu "monotsintrizm" nazariyasidir. Irqlaq xalqlarning asosan tashki ko'rinishiga va undagi farqlarga qarab ajratiladi. Yer sharida uchta katta irq: yevropoid, mongoloid, va negroid hamda ko'plab aralash irqiy formalar ajratilgan. Uchta irq dunyoning barcha aholisini qamrab ola olamaydi . Ashiy katta irqlarga yaqin xududlarda, har turli irqiy belgilarga ega bo'lgan xalqlar qadimdan yashab kelishgan. Keyingi davrlarda irqlararo nikohlarning ko'payishsi natijasida turli irqlar o'rtasidagi aralash turlar xam ko'payib bormoqda. Turli irqlar o'rtasidagi aralash irqlar 2 guruhga bo'linadi! **"qadimgi aralash formalar, o'rta asr va yangi davr formalari".** Endi asosiy katta irqlar va aralash irqlar formalarning geografik tarqalishi bilan qisqacha tanishib o'tamiz.

Yevropoid irqi: dunyo aholisining 40% ni o'z ichiga oladi. Bu katta irq hozirgi kunda 3-guruhga "**shimoliy yevropoid, o'rta yevropoid, janubiy yevropoid**" guruhlariga bo'linadi.

1) Shimoliy Yevropada yashovchi shimoliy guruh vakillarining bo'yi novcha, sochi (jingalak) sariq, ko'k ko'zli bo'ladi.

2) O'rta Yevropoid guruhi esa: bu irq vakillarining shimoliy yevropoiddan farqli sochlari silliq, yuz-tuzilishi, gavda tuzilishida keyingi qaydlarda farq yuzaga kelmoqda.

3) Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Old Osiyo, Shimoliy Xindistonda yashovchi janubiy guruh vakillarining bo'yi novcha, terisi qorachadan kelgan, sochi qora, ko'xi qora bo'ladi. Balqon yarim oroli xalqlari esa boshi dumaloq. Qora sochli bo'lib, ular ham shu guruhga mansubdirlar. **"Dilara irqi deb xamyuritiladi". Mongoloid irqi:** dunyo aholisining 20%ini o'z ichiga oladi. Mongolid irqi ham ikki guruhga bo'linadi: Osiyo va Amerika guruhlari. Osiyo guruh ichida bir-biridan farq qilivchi tillar bor. Mongoloid irqining Amerika avlodiga Shimoliy va Janubiy Amerikaning tub aholisi **"indetslar"** kiradi. Mongolid irqining asosiy belgilari: tanasining rangi bug'doy rang, ko'zlari qisiq, yonoqlari bo'rtib chiqqan, sochlari to'g'ri bo'lib. Mongoloid irqining Osiyo tarmog'i ham Shimoliy va Janubiy Mongoloid irqiga ajratiladi.

Negroid irqi: Dunyo aholisining 15%ini o'z ichiga oladi. Asosiy irqiy belgilari: Terisini rangi qora, sochlari qora va jingalak, burni keng, lablari qalin. Negroid irqi ham ikki tarmoqqa ajratiladi: Afrika va Okiyaniya tarmoqlari. Ekvatorial irqining Afrika tarmog'iga Sahroi Kabirdan janubda joylashgan yani yashaydigan xalqlar-"negrlar" kiradi.Okiyaniya tarmog'iga esa milonezyaliklar. Yangi Gvineya

kakoslari, Avstraliyaning tub xalqlari kiradi.

Aralash irq formalari: Qadimgi aralash irqiy forma yoki tiplarga “efiona” tipi kiradi. Ularning ko’p belgilari Arablarga o’xshamaydi. Ammo ular negroidlar singari qora tanli. Mongoloid bilan Yevropoid o’rtasidagi qadimgi aralash formalar G’arbiy sibirning janubiy qismida yashaydi. Araslh irqiy formalarning ikkinchi katta guruhiga o’rta asrlar va yangi davr aralash formalari kiradi. Bunday aralsh formalari tarqalgan hududdan biri o’rta osiyo respublikasidir. Aralash formalar o’z navbatida ikki tipga bo’linadi.

Birnchi tipi: **Turon tipi yoki Janubiy Sibir tipi**-bu tipga asosan mongoloid irqi belgilari ko’proq bo’lgan, **qozoqlar, qirg’izlar, qoraqolpoqlar** kiradi. Ikkinchi tipi: O’rta Osiyo tipi: bularga yevropoid irqining janubiy avlodiga xos belgilar saqlangan bo’ladi.

Umuman dunyodagi uchta asosiy katta irq orasida juda ko’plab boshqa aralash forma va tiplar vujudga kelgan va vujudga kelmoqda.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Irq deganda nimani tushunasiz?*
2. *Irqlar yuzaga kelishi to’g’risida qanday nazariyalar mavjud?*
3. *Asosiy irqlar nechta?*
4. *Dunyoda eng keng tarqalgan irq qaysi?*
5. *Yevropoid irqining qanday tarmoqlari mavjud?*
6. *Negroid irqining irqiy belgilarini izoxlang.*
7. *Mongoloid irqi tarqalgan hududlar.*
8. *Mongoloid irqining irqiy belgilari qanday?*
9. *Dunyo aholisining necha % I negroid irqiga mansub?*
10. *Aralash irqlar necha guruhga bo’linadi?*

AHOLINING MILLIY TARKIBI

***R E J A*:**

1. *Aholini milliy tarkibi to’g’risida.*
2. *Aholining milliy tarkibini aniqlashdagi muammolar.*
3. *Ayrim regionlar aholisining milliy tarkibi to’g’risida ma’lumot.*
4. *O’zbekiston aholisining milliy tarkibi.*

Millat – etnosning eng yuksak darajasidir. Millat bo’lishi uchun tili, xududi, umumiqtisodiy faoliyati va milliy ong shakllangan bo’lishi kerak.

Ayrim mamlakat yoki butun jaxon aholisining milliy tarkibini aniqlash juda mushkul vazifadir. Turli mamlakatlarda yashovchi xalqlar ro’yxatini tuzish dastlabki bosqichdanoq aholining biror guruhining qandayligini: etnik birlikni ya’ni aloxida halqni tashkil etadigan yoki xalqning bir qismini (etnografik guruhini) yoki birlikning

boshqa bir ko’rinishini, masalan davlat siyosiy ko’rinishini tashkil etadimi?” ko’rsatish zarur/ ammo bunday masalalarni hal qilish ko’pincha qiyin bo’ladi. Ko’p hollarda etnografik guruhlar o’ziga xos madaniy va maishiy elementlar tavofut qilibgina qolmay, balki alohida dialektlarda gaplashib, etnik jihatdan o’z-o’zini butunlay boshqacha anglashga ham olib keladi. Qisman ancha yaxshi o’rganilgan xalqlarda (bolgarlar, polyaklar, mazurlar va boshqalarda) ayrim guruhlar yaqin o’tmishda ham rasmiy statistika ma’lumotlariga ko’ra alohida xalq sifatida ajralib kelinar edi.

Jahon mamlakatlarida kansolidatsiya va assimilyayatsiya (korishish) jarayonining keng kulamga avj olish tufayli o’ziga hos utkinchi til va madaniy formali, milliy jihatdan o’z-o’zini anglash kabi etarli, muhum belgili aholi guruhlari mavjuddir.

Binobarin bunday guruhlardan biriga misol qilib, Bochqirdistonda yashovchi tatarlarni ko’rsatishimiz mumkin. Aholining bu qismi hozircha tatar halqini bir bulag’i hisoblanadi.

Xalqlarni sonini aniqlashdagi kiyinchilik esa, jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli rganilmaganligiga bog’liqdir. Hozirgi vaqtda butun jahon mamlakatlari aholi soni ro’yxatga olindi. Biroq bunday ro’yxatlarning kupchiligi aholining milliy tarkibini o’z oldiga maqsad qilib quymagan. Bir qator mamlakatlarda milliy tarkib (yoki til) haqidagi masalaning yo’qligi, aholining etnik jihatdan nisbatan bir hilligiga bog’liqdir. Bunda maskur masala muhum rol o’ynamaydi. Ammo butun dunyo aholisining milliy tarki ini bilish mushkul masala. Bu masalaning mushkulligi jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli urganilmaganligidir. Hatto hozirgi aholi ruyhatlari o’z oldiga avzifa qilib qo;ymaydi. Bunga birqancha sabablar bor ayrim mamlakatlarda ro’yhatlar o’tkazishda milliy mansublik etnik jihatdan nisbatan bir hil bo’ladi. Boshqa hollarda bunday ko’rsatkischning bo’lmasligi mumkin.

Chunki hukmron davrlar mayda millatlar va ular bilan bog’liq bo’lgan milliy muammolar go’yo hal bulgan demokchi bo’ladilar hamda o’z mamlakatlarini yahlit milliy mamlakat sifatida ko’rsatishga intiladilar.

Chet el ro’yhatlarining milliy masala aks etgan ma’lumotlaridan ham foydalanish ancha qiyin. Chunki, ayrim olimlar tomonidan kabul qilingan etnik, terminologiya, hamda etnik umumiylik odatda chet el adabiyotlaridagi terminologiya va tushunchalardan fark qiladi. Masalan ingliz, franso’z yoki ispan tili terminologiyasidan foydalanuvchi kupincha mamlakatlarda «millat» tushunchasi doimo «davlat» tushunchasi bilan tenglashadi, «millat» termini esa davlatga mansublikni bildiradi. Ayrim aholishunos olimlar esa aralashtirib yuboradilar. AQSHda o’tkazilgan aholi ro’yhatlarida millat masalasi irkq masalasi bilan aralashtirilgan (oq tanli, negr, amerikalik, indets, hitoy, yapon, filippinlik va boshkalar).

Shuningdek dunyoning barcha qismlarida milliy jinslashish va korshishi jarayonlari keng ko’lamda yoyinganligi e’tiborga olsak, planetamiz aholisini milliy tarkibini aniklashning mushkulligi yanada aniq kurinadi.

Baz quyidagi Horijiy Evropa, Horijiy Osiyo, Afrika, Amerika, Avstraliya va Okeaniya buyicha aholining milliy tarkibi haqidagi ma’lumotlarni keltiramiz.

Horijiy Evropa. Evropa mamlakatlari aholisining milliy tarkibi buyicha 3

guruhga bo’lamiz: 1. Bir millatli davlatlar. 2. Ko’p millatli davlatlar. 3. oralik davlatlar.

Bir millatli davlatlarga Evropada 20dan ortik davlatlar kiradi (Polьsha, SHvetsiya, Germaniya, Vengriya, Daniya, Porto’g’aliya va boshkalar). Ba davlatlarning har birida o’z asosiy millati halqning 90%ini yoki undan ortigini tashkil etadi.

Ko’p millatli davlatlarga Buyuk Britaniya, Ispaniya, Shveytsariya, Chehiya, Sloveniya, Belьgiya va boshka davlatlar kiradi. Jumladan B. Britaniyaning asosiy millati inglizlardan tashkari, shotlandiyaliklar, irlandlar, yahudiylar va boshka mamlakatlardan kuchib kelgan ko’plab muhojirlar yashaydi.

Ispaniyaning shimoliy-sharqida katalonlar, shimoliy-garbida gelisiyaliklar va shimolida basklar istiqomat qiladi. Bunday misollarni Horijiy Evropaning ayrim boshka mamlakatlarida ham kurish mumkin.

Horijiy Evropaning ko’pchilik mamlakatlarida milliy masala hali ham hal qilinmagan. Evropadagi dunyoning boshqa qismlaridan kuchib kelgan immigrantlar esa ogir ahvolda yashaydi. Fakat mustaqil davlatlardagina teng hukukli hisoblanadi.

Horijiy Osiyo aholisining soni jihatidangina emas ko’p millatligi bo’yicha ham dunyoning boshqa qismlaridan ajralib turadi. Bu erda bir millatli davlatlar juda kam. Bir millatli davlatlarga asosan Yaponiya, Koreya va ayrim arab davlatlarining kiritish mumkin. Arab mamlakatlaridan Iroq, Suriya, Livan, va shuningdek Turkiyada asosiy mamlakatlardan tashkari ko’plab mayda millatlar yashaydi. Eron – Osiyoda aholisining etnik tarkibi hilma hil bo’lgan mamlakatlardan biridir. Eronda asosiy millat va elatlar (20 dan ortik xalqlar) yashaydi. Afgoniston, Pokiston, Myanma, Hitoy va Filippin ham ko’p millatli davlatlardir. Osiyoning ko’pchilik mamlakatlarida milliy masala hal qilingan emas. Ayrim xalqlar bir necha davlatlarga bulinib ketgan, masalan kurdlarning etnik xududi Turkiya, Eron, Iroq, Suriya o’rtasida bulib olingan balujlar etnik hududi Eron, Afgoniston, Pokiston o’rtasida, Afgonlar, - Afgoniston bilan, bunday misollarni esa ham bir nechtasini keltirish masalan. Bunday hollar esa milliy o’zaro hamkorlikni kiyinlashtiradi va davlatlar o’rtasida munosabatlardaayrim nizolarni keltirib chiqaradi. Kurd va kushtun muammolari milliy masala negizida kelib chiqan va murakkab, keskin siyosiy muammoga aylangan. Hitoyda mayda millatlarga karshi, millatlarni «hitoylashtirish» siyosati yahudiy-arab mojarolari ana shunday muammolardandir.

Afrika aholisining milliy tarkibi o’ziga hos, o’zok davom etgan mustamlakachilik afrikaliklarning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy rivojlanishni ancha orqada qoldirdi. Ularning yirik millatlar va elatlarga birlashuviga halgl berdi. Mutahassislar Afrikani aholisini milliy tarkibiga karab 3ta etnik viloyatga bo’ladi:

1. Shimoliy Afrika va qisman shimoliy-sharkiy Afrika. Bu rayonlarda bir biriga yaqin bo’lgan halqlar – arablar va barbarlar yashaydi. Shimoliy Afrikada arab tilida gaplashuvchi bir necha millatlar tarkib topgan. (marokashliklar, tunisliklar, liviyaliklar, misrliklar).

2. Sharkiy va Garbiy Sudan (hududiy jihatdan Sudan tabiiy geografik hududiga to’g’ri keladi). Bu oblastning garbida – atlantika sohilida Fulьbevolof , ser’erlar, Gvineya qko’ltigi sohilida – gvineyaliklar, gurlar; Nigeriya va Kamerun davlatlarida – hausa, yoruba, ibo, edo kabi halqlar. Sudan davlati hududida asosan

arablar va nilotlar yashaydilar.

3. Tropik va Janubiy Afrikada bir-biriga yakin tilda gaplashuvchi va madaniyatida ham ko'pincha umumiylikka ega bo'lgan banju halqlari yashaydi.

Afrikada ham ayrim bir butun halqlar turli mamlakatlar o'rtasida bir-biridan siyosiy chegaralar orqali. Masalan, Fulьbe halqi Nigeriya, Senegal, Gvineya, Mali, Kamerun, Burkina-Faso, Benin Mavritaniya, Gambiya mamlakatlarida bo'linib yashaydi; Majdito halqi Senegal, Mali, Kotdi-Iuvar, Gambiya, Serra-Leone, Gvineya, Gvineya-Bisau mamlakatlari urtasida yashaydi. Bundan ahvol Afrikada turli elatlar va etnik gruppalarning jipslanishi, millatlar tashkil topishini kiyinlashtiradi.

Afrika aholisining milliy tarkibi haqida gupirganda, bu yerda yashovchi kelgindi. Xalqlarni ham e'tiborga olish zarur. Asosan inglizlar, afrikanerlar, frantso'zlar, portugallar Afrika aholisining 5% ni tashkil qiladi. Ular kit'aning janubida va Zimbabveda yashaydilar va oklar hukmronligiga asoslangan irkqchilik davlatlarini barpo qilganlar. Hozirda ular mustaqil Afrika davlatlariga aylanganlar.

Amerika aholisining milliy tarkibida ko'pchilikni (95%) Evropadan kelganlarining avlodlari va ularning boshqa halqlar bilan aralashuvidan vujudga kelgan halqlar kamrab olgan Amerika aholisini ko'pchilik qismi ingliz va ispan tilida ozroq qismi porto'g'al va boshka tillarda so'zlashadi. Bu erda millatlar, davlatlar chegaralariga qarab ataladi. Masalan, AQSH millati – amerikaliklar, Kanada millati – kanadaliklar deyiladi.

Amerika mamlakatlari aholisi o'z millatlarini davlatlari aholisi o'z millatlarini, davlatlarining nomi bilan; masalan braziliyaliklar, kubaliklar, peruliklar va boshqalar, birok turli halqlarning aralashishi bir-biridan ancha fark qiladi. Masalan paragvayliklar, peruliklar, boliviyaliklar, ekvadorliklar, gondurasliklar, salvadorliklar, nikaragualiklar va panamaliklar asosan metislardan iborat. Dominikaliklarning ko'pchiligi esa mulatlardir.

Amerikada, shuningdek asosan negrlardan iborat bulgan millatlar ham bor (gaitiliklar, yamaykaliklar va boshqalar). Peru, Boliviya, Ekvador, Meksika aholisining anchagina qismini indeetslar tashkil qiladi.

Avstraliya va Okeaniya aholisini etnik tarkibiga kura mutahassislar ikkita oblastga bo'lishadi: **1) Avstraliya va Yangi Zelandiya davlati.** Bu mamlakatlar aholisining milliy tarkibi bir hil bo'lib, Avstralik – inglizlardan va Yangi Zelandiyaning tub xalqlari juda kam kolgan.

2) Pashneziya, Melaneziya va Mikroneziya orollari. Bu orallardagi aholi etnik qabila-qabila bulib yashaydi. Ularda etnik jinslashish jarayoni Okeaniyaning ayrim katta orallardagina boshlangan. Hozirgi paytda xatlar sifatida jinslasha boshlagan xalqlarga samosliklar, fidjiliklar, gavayliklar va taitiliklarni kiritish mumkin. Odatda butunlay boshka tillarda gaplashuvchi bir necha xalq umumiy knom bilan Yangi Gvineya kanuslari deb ataladi.

Okeaniyaning boshqa kichik orollarida etnik jarayonlar ham past bosqichdaligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston ko'p millatli respublika.

Nisbatan sanoatlashgan viloyat va shaharlarda mahalliy halqlardan tashkari boshqa millat vakillari ham ko'p (Toshkent, Navoiy viloyatlari, Toshkent, Chirchik, Angren, Olmalik, Zarafshon, Fargona va boshqalar), Horazm viloyati aholisi bir

millatli – deyarli 95% aholi o’zbeklardan iborat. O’zbeklarning hissasi Toshkent shahri va viloyati hamda Qoraqolpog’iston respublikasida kamroq Qoraqolpoqlar asosan Qoraqolpog’iston Respublikasida yashaydi. Tojiklar Samarqand, Namangan, Surhandaryo, Farg’ona, Buhoro viloyatlarida yashaydi. Qozoqlar Qoraqolpog’istonda, Navoiy va Toshkent viloyatlarida, Kirg’izlar Jizzax, Toshkent, Andijon viloyatlarida, Turkmanlar Surhandaryo, Qashqadaryo, Qoraqolpog’istonda joylashgan. Bulardan tashkari respublikamizda ukrain, tatar, koreys, boshkird, arman, ozarbayjon va boshka millat vaqillari yashaydi.

Hozirda o’zbeklar jami aholining 78,4% ini tashkil etmoqda.

Mavzuga oid qisqacha ma’lumotlar.

Halqlar soniga kura: Hindiston, Indoneziya 150 halq, Filippinda – 100ta, Vetnam – Hitoy – 50, Eron, Afg’oniston, Myanma, Tayland – 30ta.

Asosiy millati 95%ni tashkil etadigan mamlakatlar:

Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya; Yaponiya, KHDR, Koreya respublikasi, Bonglad, Mugul, Armon, Yaman, Omon, Katar; Misr, Liviya, Somali, Madagaskar, Janubiy Afrika davlatlari.

Asosiy millati 70-95%ni tashkil etgan davlatlar:

B. Britaniya, Frantsiya, Islandiya, Finlyandiya, Rumina, Jazoir, Marokash, Zimbabve, Mavritaniya, Botovana, Suriya, AQSH, Avstraliya, YAngi Zelandiya, O’zbekiston, Turkmaniston, Ozorbayjon, Tojikiston. O’zbekistonda 78,4% tashkil etadi.

70% dan kam bulgan mamlakatlar:

Eron, Afg’oniston, Gruziya, Qirg’iziston, Qozog’iston, Pokiston, Malayziya, Laos, Markaziy, Sharqiy, Janubiy Afrika mamlkatalari.

NAZORAT UCHUN SAVOLLARI:

1. Aholini milliy tarkibini aniqlash haqida gapiring.
2. Horijiy Evropa mamlakatlari milliy tarkibi buyicha necha guruhga bulinadi?
3. Evropadagi kup millatli davlatlarni sanang.
4. Evropadagi bir millatli davlatlarga kaysi davlatlar kiradi?
5. Horijiy Osiyodagi muammo bulib kelayotgan milliy masalalar to’g’risida nimalarni bilasiz?
6. Afrika aholisi milliy tarkibiga qarab necha guruhga bulinadi?
7. Oq tanli kishilar asosan Afrikaning qaysi qismida yashaydi?
8. Amerikada millatlar nimalarga asoslanib nomlanadi?
9. Amerikada asosiy millati negrlar, mulatlar bulgan davlatlarni ayting.
10. Avstraliya va Okeaniya aholisi etnik tarkibiga kura necha guruhga bulinadi?
11. O’zbekiston milliy tarkibiga kura qanday respublika ekanligini izohlang.

ETNIK UMUMIYLIKLAR

R E J A:

1. *Urug’ to’g’risida tushuncha.*
2. *Qabila to’g’risida tushuncha.*
3. *Elat to’g’risida tushuncha.*
4. *Millat to’g’risida tushuncha.*
5. *Xalq to’g’risida tushuncha.*

Kishilarning qadim zamonlarda vujudga kelgan umumiyliklari etnik birliklardir. Kishilarning eng qadimiy etnik – birligi – urug’ kategoriyasidir. Bu kategoriya asosan ibtidoiy jamoa tuzimida vujudga kelib odamlarning qon qardonligiga asoslangan edi. Hozirgi davrda faqat Osiyo, Afrika va Amerikada urug’chilik uchraydi.

Odamlar etnik birligining ikkinchi yuqoriroq bosqichi – qabiladir. Urug’larning qabilalarga aralashuvi ham kishilarning ibtidoiy jamoa tuzimiga xos umumiyligidir. Dastlabki qabilalarni bir necha urug’ birlashtirar, ular o’zaro dual ekzogamiya asosida bog’langan bo’lar edilar. Urug’ va qabilalar kategoriyalaridan keyin elat kategoriyalari vujudga kelgan. Elat – urug’ va qabila birliklariga nisbatan yuqoriroq bosqichdir. Elat birligi asosan feodalizm jamiyati davrida ba’zan esa quldorlik davridayoq tashkil topa boshlagan.

Elat kishilarning millatdan oldingi tarixiy birligidir. Elatlarning o’z nomlari, tili umumiy madaniyat va psixik xususiyatlari tarkib topa boradi. Elatlar xududiy umumiylikka ega bo’lib ma’lum darajada iqtisodiy aloqalar qila boshlaydi. Bu belgilar millatlardagi singari hali yaxshi taraqqiy etgan emas, albatta. Elatlarning tashkil topishida feodalizm davriga xos proses davlatlarning tashkil topishi ham ma’lum rol o’ynagan, ammo ayrim elatlarning hududiy joylashuvi ba’zi xollarda davlatlarning chegaralariga to’g’ri kelavermas edi. Kapitalizmning taraqqiy etishi bilan elatlar millatlarning vujudga kelishi va tashkil topishida ba’za bo’lib xizmat qiladi. Ammo bu xolda ham chegara to’g’ri kelishi shart emas. Masalan, bitta elat bir necha millatlarning tashkil topishi uchun ba’za bo’lib xizmat qilishi yoki aksincha bir necha elatlarning birlashuvidan bitta millat vujudga kelishi mumkin.

Millat ma’lum xududda yashovchi odamlarning sotsial etnik birligi bo’lib, kishilar umumiyligining kapitalizmga xos formasidir. Yuqorida ko’rib o’tilgan etnik birlik kategoriyalaridan millat shu bilan farqlanadiki, millatlarda xududiy birlik iqtisodiy va madaniy aloqalar mustaxkam o’rin oladi, yagona milliy til tashkil topadi, milliy ong rivojlangan bo’ladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Dastlabki etnik birlik nima?*
2. *Hozirda urug’chilik qaysi qit’alarda oz bo’lsada saqlanib qolgan?*
3. *Etnik birlikni ikkinchi bosqichi nima?*
4. *Dastlabki qabilalarni bir necha urug’lar birlashtirar, ular o’zaro nima asosida bog’langan bo’lar edi?*
5. *Urug’ va qabiladan keyingi etnik birlik qanday ataladi?*

6. *Elat birligi qaysi davrlarda tashkil topgan?*
7. *Elat nima?*
8. *Millat nima?*
9. *Urug', qabila, elat-bu birliklardan millatning farqi nimada?*
10. *Xalq tushunchasini izohlang?*

MEHNAT RESURSLARI.

R E J A:

1. *Mehnat resurslari to'g'risida tushuncha.*
2. *Mehnat resurslari tarkibi va guruhlari.*
3. *Mehnat resurslaridan foydalanish muammosi.*
4. *O'zbekistonda mehnat resurslari va ulardan foydalanish.*

Aholisining o'z jismoniy va ma'naviy imkoniyatlariga ko'ra mehnat qila olish qobiliyatiga ega bo'lgan qismi jamiyatning mehnat resurslari hisoblanadi.

Odatda aholini nuqtai nazaridan 3 guruhga bo'linadi:

1) mehnat yoshidagi bo'lgan guruh – bolalar va o'smirlar;
2) mehnat yoshidagi guruh – mamlakatning asosiy mehnat resurslari;
3) mehnat yoshidan o'tgan aholi.

Mehnat resurslarining soni turli mamlakatlarda turlicha, chunki aholining yuridik jihatdan belgilab qo'yilgan va mehnat resurslariga kiritiladigan yosh chegarasi hamma mamlakatlarda bir xil emas. Halqaro statistikada, odatda, 15 yoshdan 64 yoshgacha bo'lganlar **mehnatga yaroqli** aholii hisoblanadi. O'zbekistonda esa 16 yoshdan 59 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 54 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar **mehnat yoshidagi aholi** sanaladi va mamlakatning asosiy mehnat resurslari hisoblanadi. Bu yoshdagi aholining hammasi ham ishlaydi deb bo'lmaydi, albatta. Masalan, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va salomatligi tufayli ishlay olmaydigan nogironlar va hakazo shular jumlasidandir. Aksincha, nafaqa yoshidan oshib ketgan keksalar shuningdek, hali 15 yoshga to'lmagan ba'zi o'smirlar ham ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadi. Bu mehnatga qobiliyatli aholi tushunchasini kiritishni taqazo qiladi. Mehnatga qobiliyatli aholi deganda, har qanday mamlakatning yoshidan qat'i nazar real mehnat resurslari tushuniladi.

Mehnatga yaroqli aholi, o'z navbatida, ikki guruhga bo'linadi: iqtisodiy aktiv aholi va iqtisodiy aktiv bo'lmagan aholi.

Iqtisodiy aktiv aholi deganda mehnatga yaroqli aholining ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etayotgan, o'z mehnati tufayli daromad oladigan qismi va ishlashni hohlaydigan, ammo ish yo'qligidan vaqtincha ishlamayotgan qismi tushuniladi.

Iqtisodiy aktiv bo'lmagan aholi tushunchasi hamma mamlakatda bir xil

ma’no bermaydi. Ba’zi bir davlatlarda ishsizlar va yarim ishsizlar ham iqtisodiy aktiv aholi hisoblanadi. Bu esa, iqtisodiy aktiv aholi tushunchasining haqiqiy ma’nosiga to’g’ri kelmaydi.

Mehnatga yaroqli aholining o’z yordamchi xo’jaligida band bo’lgan, vaqtincha mehnat qobiliyatini yo’qotgan va o’qishda va armiya xizmatida bo’lishi tufayli ishlamayotgan hamda ish qidirmayotgan qismi **iqtisodiy aktiv bo’lmagan aholi** hisoblanadi. Har bir mamlakatda yoki mamalakatlar guruhida mehnat resurslarining soni, tarkibi va o’sish sur’atlari aholining takror barpo qilinish jarayonining xususiyatlariga va aholining yosh tarkibiga ko’p jihatdan bog’liq bo’ladi. Chunki, mehnat resurslari sonining o’sishi, asosan, aholining tabiiy o’sish hisobiga bo’ladi. Dunyoning ayrim mamlakatlarida mehnat resurslarining soni mexanik harakat (migrasiya) hisobiga ham o’zgaradi. Masalan, ayrim mamlakatlardan (ko’proq rivojlanayotgan qoloq mamlakatlardan) mehnatga yaroqli bo’lgan aholi ish qidirib, boshqa mamlakatlarga boradilar. Jumladan, G’arbiy yevropa mamalkatlarida (G.F.R, Angliya va boshqalar) xorijiy mamlakatlardan kelgan ishchi kuchidan foydalanish ayniqsa keng tarqalgan. Chunki, boshqa mamlakatlardan kelgan ishchilar bu davlatlar uchun eng arzon ishchi kuchi hisoblanadi. Shunday qilib, ayrim mamlakatlar mehnat resurslarining soni migrasiya hisobiga ham ko’payishi yoki kamayishi mumkin.

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy aktiv aholining xalq xo’jaligi tarmoqlarida taqsimlanishi bir xil emas, ayrim mamlakatlarda bir-biridan keskin farq qiladi.

Yuksak tarqqiy etgan mamalkatlarda iqtisodiy aktiv aholining ko’pchilik qismi moddiy bo’lmagan ishlab chiqarish sohalarida (savdo, moliya, maishiy xizmat doirasida) ishlaydi. Masalan, Aqsh, Kanadada. Ko’pchilik rivojlangan mamlakatlarda sanoatda ishlovchilarning salmog’i keyingi yillarda deyarli stabillashib qoldi, ba’zi mamlakatlarda (Aqsh, Kanada, Buyuk-Britaniya, Belgiya, Avstriya) xatto kamaya boshladi, aksincha ba’zi bir mamalkatlarda sanoat va qurilishda band bo’lgan ishchilarning soni va salmog’i oshib bormoqda.

Mehnat resurslarining tarkibi aholining yosh tarkibiga bog’liq. Aholini mehnat resurslari nuqtai nazardan quyidagi yosh guruhlarga ajratiladi:

1. 0 – 14 yosh
2. 15 – 64 yosh
3. 65 yosh va undan kattalar.

O’zbekistonda:

1. 0 – 15 yosh
2. 16 – 59 erkaklar
   16 – 54 ayollar
3. 60 yoshdan va undan katta (erkaklar)
   55 yoshdan va undan katta (ayollar)

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi iqtisodiy aktiv aholining xalq xo’jaligi tarmoqlarida taqsimlanishi boshqa rivojlanayotgan mamlakatlardan farq qiladi.

Avvalo shuni aytish kerakki osiyo, Afrika, Lotin Amerikasining rivojlanayotgan mamlakatlarida tug’ilishning ham yuqoriligi, o’ratacha umr

muddatini pastligi tufayli aholi tarkibida mehnat resurslarining salmog'i kam.

Masalan butun dunyo bo'yicha 63%, yevropada 67%, Amerikada 63%, Osiyoda 63%, Avstraliyada 68%, Okeaniyada 65% tashkil etadi.

Mehnat resurslari mehnat faoliyati xolatiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. 16-19 yoshlilar – bu davr majburiy xoldagi mehnat resurslari ishlab chiqarishlarini hisoblaydi.
2. 20-29 yoshlilar – bu davrda mehnat resurslari kuch va faqat mehnatga tayyorlanishga sarflanadi.
3. 30-39 yosh – bu davrda aholi aktiv mehnat resurslari hisoblanadi.
4. 40-49 yosh – bu mehnat resurslarining o'rta davri bo'lib to'plangan bilim ko'nikma va malakalar ishlab chiqarishga jalb etiladi.
5. 50-59 yosh – mehnat resurslarining katta davri bo'lib, mehnat unumdorligi pasaya boradi.

Mehnat resurslaridan foydalanishda aholining to'la ish bilan mavsumiy ish bilan taminlash mumkin.

Ishsizlik sabablari – ish o'rinlarining yetishmasligi "texnologik ishsizlik", "agrar aholini ortiqchaligi".

O'zbekiston respublikasida iqtisodiy tarmoqlari bo'yicha aholi bandligi.

1. Sanoatda – 12,7%;
2. Qishloq va o'rmon xo'jaligida 33,5%;
3. Transport va aloqada 4,3%;
4. Qurilishda 7,7%;
5. Savdo umumiy ovqatlanish, moddiy texnika xizmati 8,5%;
6. Kommunal xo'jalik, maishiy xizmatda 2,9%;
7. Sog'liqni saqlash, jismoniy madaniyat, ijtimoiy ta'limotda 6,6%;
8. Xalq ta'limi, madaniyat va san'at, fan 12,8%;
9. Kredit, moliya va sug'urtada 0,6%;
10. Tashkilot boshqarmalarida 1,5%;
11. Boshqa sohalarda 8,9%.

O'zbekiston aholisining yosh tarkibi.

1. 0-15 yoshlilar 38%;
2. 16-59 yoshli erkaklar, 16-54 yoshli ayollar 54%;
3. 60 yoshdan katta erkaklar, 55 yosh va undan katta ayollar 8% tashkil qiladi.

Respublikamiz mehnat resurslarini (yoki iqtisodiy faol aholini) soni ko'p biroq ularning jami aholi tarkibidagi ulushi oz. Buning sababi tug'ilish va tabiiy ko'payishning yuqoriligidadir. Natijada "demografik yuk" yoki mehnatga layotqatsizlar nisbati o'ziga xos. Masalan, agar Baltika davlatlarida oilada 3 kishidan 2 kishi ishlasa, bizda aksincha 6 kishidan 2 yoki 3 kishi ishlashi mumkin.

Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda 1.07.2001 yilda O'zbekistonda mehnatga layoqatlilar 12,6 mln. yoki jami aholining 47,4% tashkil qiladi. Shundan 9,1 mln. kishi (72,2 foiz) ish bilan band, rasman "ishsiz" sifatida mehnat birjalarida qayd

etilganlar esa 37,5 ming yoki atigi 0,4% ga teng. Albatta, bu raqam uncha aniq emas, chunki, birinchidan hozirgi barcha ish qidiruvchilar ham ayniqsa qishloq joylarda mehnat birjasiga murojat qilmaydilar, ikkinchidan mehnat statistikasi va mehnat bozori uncha takomillashmagan.

Shu bois, mehnat resurslarining haqiqiy bandlik darajasi ancha past. Bundan tashqari, bizning sharoitimizda «Yashirin ishsizlar" bilan birga mavjud mehnat resurslaridan foydalanish holati iqtisodiy jihatdan yuqori emas, qishloq joylarda mehnat resurslari yil davomida ish bilan ta'minlanmagan.

Iqtisodiy faol aholining umumiy soni 2001 yil ma'lumotlari bo'yicha 9,2 mln. kishi yoki bu mamlakat aholisining 37,1% tashkil etadi.

Aholining bandlik (ayniqsa sog'liqni saqlash) tqroq ortib bormoqda. Moddiy tarmoqlarda ichida bu jarayon qurilish va transportda ko'proq. Barcha band aholining 3/5 qismidan ko'prog'i nodavlat sektoriga to'g'ri keladi.

2001 yilda mehnat tashkilotlariga 463 ming kishidan ziyodroq aholi ish so'rab murojaat qilgan. Ularning yarmidan ko'prog'i 16-30 yoshdagilar, deyarli 2/3 qismini umumiy o'rta ma'lumotga ega bo'lganlar tashkil qiladi. Shu yilda barcha ish so'rab murojaat qilganlarning 68,7% ni talabi qondiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi ma'lumotlari bo'yicha respublika rasman "ishsiz" maqomida 7,5 ming kishi qayd qilingan. Bu jami iqtisodiy faol aholining 0,4 foiziga teng yoki 2000 yil darajasida qolgan.

Keyingi yillarda mamlakatda yangi ish o'rinlari yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda. Masalan, birgina 2001 yilda 465,3 ming kishilik ish o'rinlari tashkil etilgan. Ularning asosiy qismi qishloq joylarga to'g'ri keladi. Bu borada ayniqsa Farg'ona, Samarqand va Namangan viloyatlarida ibratli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Umuman olganda esa mehnat resurslaridan to'la va samarali foydalanish muhim muammo hisoblanadi. Bu muammo eng avvalo davlatning "bandlik" dasturi doirasida hal etilib boriladi.

O'zbekiston mehnat resurslarining holatiga ko'ra 3 ta region ajratiladi:

1. Farg'ona, Zarafshon vodiysi, Xorazm viloyati. Bu yerda ortiqcha mehnat resurslari mavjud, ish o'rinlari ham.
2. Mirzacho'l, Buxoro Navoiy regioni. Bu yerda ishchi kuchi kam, ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun esa tabiiy resurs omili yetarli.
3. Toshkent regioni. Bu yerda ishchi kuchi ham, ish o'rinlari ham ko'p.

XALQLAR KLASSIFIKATSIYASI

R E J A:

1. *Xalqlarni soniga ko'ra guruhlashtirish.*
2. *Xalqlarni hududiy joylashuviga qarab guruhlashtirish.*
3. *Xalqlarni ijtimoiy – xo'jalik jihatdan guruhlashtirish.*
4. *Xalqlarni lingvistik klassifikatsiyasi.*

Dunyo aholisi juda ko’p etnik birliklardan tarkib topgan. Sayyoramizda 200 dan ortiq millat va elatlar mavjud.

Xalqlarni o’rganish uchun ularni ma’lum xususiyatlariga qarab klassifkatsiyalash, guruhlarga ajratish mumkin. Xalqlarni har xil xususiyatlari va ko’rsatkichlariga qarab quyidagi guruhlarga bo’linadi:

1. Dunyo aholisni soniga ko’ra klassifikatsiyalash. V.V.Pokshishevskiy xalqlarni soniga ko’ra quyidagi guruhlarga ajratgan:

- 100 mln. kishidan ortiq xalqlar (xitoylar, amerikaliklar, ruslar, hindlar, yaponlar);
- 50 mln. dan ortiq 100 mln. gacha bo’lgan xalqlar (braziliyaliklar, nemislar, bengallar, italyanlar, bixarliklar);
- 10 mln.dan 50 mln.gacha bo’lgan xalqlar;
- 1 mln.dan 10 mln. gacha bo’lgan xalqlar;
- 1 mln.dan kam bo’lgan xalqlar.

2. Xalqlarni hududiy joylashuviga ko’ra guruhlashtirish. Har bir xalq o’ztning etnik hududiga ega bo’ladi, ana shu hududda u moddiy va ma’naviy madaniyatini yaratadi, tabiatdan foydalanishning o’ziga xos usullarini ishlab chiqadi va h.k. Hududiy jihatdan yaqin bo’lgan va uzoq davrlar mobaynida bir-biri bilan mustahkam aloqa qilib yashagan xalqlarda xo’jalik yuritish shakllari, turmush, madaniyat va din odatda bir-biriga o’xshash va ayrim hollarda bir xil bo’ladi. Mana shu belgi va hususiyatlari jihatdan o’xshash bo’lgan hududlar – tarixiy-etnografik oblastlar deb ataladi. Ular bir necha hududlardan iborat:

1. G’arbiy yevropa
2. O’rta Osiyo
3. Lotin Amerikasi
4. Okeaniya.

3. Xalqlarni ijtimoiy – xo’jalik jihatdan guruhlashtirish. Ko’proq tarixiy xarakterga ega. Chunki, bu tipga kiruvchi «dehqon xalqlar», «chorvador xalqlar», «ovchi xalqlar» tushunchalari asosan o’tmish davrlarga xos bo’lib, hozir o’z ahamiyatini yo’qotib bormoqda.

4. Xalqlarni lingvistik guruhlashtirish. Xalqlarni tiliga qarab guruhlarga ajratishda bir-biriga yaqin bo’lgan qardosh tillar oilalarga birlashtiriladi, ular esa, o’z navbatida tarmoqlarga ajratiladi.

Lingvistik guruhlashtirish – xalqlarni tiliga qarab guruhlarga ajratishda bir-biriga yaqin bo’lgan qardosh tillar oilalarga birlashtiriladi, ular esa o’z navbatida guruhlarga yoki tarmoqlarga ajratiladi.

Dunyo xalqlarini lingvistik jihatdan quyidagi til oilalariga birlashtiriladi: 1. Hind-Yevropa oilasi. AQSh hududlarida, Karib dengizi havzasida, Meksika, Venesuellada, Kolumbiyaning Shimoli-Sharqida, Peru, Chili, Argentina, Braziliyaning janubi-g’arbida, Hindiston, Pokiston, Gayana, Sharqiy yevropa, Afg’oniston, Eron, Avtraliyaning Janubi-g’arbida, yevropaning katta qismi, Shimoliy va Janubiy Amerika, Shimoliy Hindiston xalqlari, jami 2,5 mlrd. bo’lgan 150 mln. xalq so’zlashadi.

1. Hindevropa oilasi.

2. Afrosiyo oilasi.
3. Kartvel oilasi.
4. Dravid oilasi.
5. Ural-Yukagir oilasi.
6. Eskimos – Alvut oilasi.
7. Oltoy oilasi.
8. Nivxlar oilasi.
9. Chukotka – Kamchatka oilasi.
10. Niger – Nardofan oilasi.
11. Nil-Sahroi Kabir oilasi.
12. Koison oilasi.
13. Basklar oilasi.
14. Burishlar oilasi.
16. Xettlar oilasiga Rossiyaning shimoliyadagi xalqlar kiradi.
17. Santibet oilasi.
18. Avstro-osiyo oilasi (Vetnam, Kombadja hudularida).
19. Xaratay oilasiga Laos, Tailand, Vetnam davlatining shimoli, qisman Myanma davlatlarida yashovchi xalqlar kiradi.
20. Mayya-Yava oilasi – Laosning shimoliy qismi, qisman Xitoyda, Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo, Tibet, Laos, Birma xalqlari.
21. Avtsroneziya oilasi.
22. Papuas oilasi – Yangi Gvineya, Timor orollari hududlaridagi xalqlar.
23. Avtraliya oilasi – Avstraliya markazidagi xalqlar.
24. Nadene oilasi (Kanada, AQSh davlatlari).
25. Shimoliy Amerika oilasi – Kanada. Meksikaning sharq iva Gvatemaladagi xaqlar.
26. Markaziy Amerika oilasi (Meksika, AQSh).
27. Chibchapaes oilasi (Panama, Gonduras, Gayana).
28. And oilasi (Chili).
29. Ekvatorial Tukanaon oilasi – Bariziliya, Boliviya, Kolumbiyaning janubi, Paragvay, Argentinaning shimolidagi xalqlar.
30. Jepano-Karib oilasi – Braziliya, Venesuellaning janubiy qismi, Peruning sharqidagi xaqlar.

AHOLINING HUDUDIY TAQSIMLANISHI VA ZICHLIGI

R E J A:

1. *Zichlik to'g'risida tushuncha.*
2. *Aholining xududiy joylashuviga tasir etuvchi omillar.*
3. *Dunyo aholisining hududiy joylashuvi.*
4. *O'zbekiston aholisining hududiy joylashuvi va zichligi.*

Aholining hududiy joylanishi – yer yuzining kishilar tomonidan o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lgan juda uzoq tarixiy jarayonning natijasidir. Yer sharinig turli qisimlarida, turli mamlakatlarda aholining hududiy joylashishi va zichligi tarixiy, ijtimoiy – iqtisodiy va tabiyi omillar ta'sirida vujudga keladi. Bu asosiy omillar dunyoning turli qisimlarida ham hududiy va xech vaqt nuqtai nazardan bir xil emasligi va xech qachon bunday bo'lmasligi o'z – o'zidan ma'lum. Shuning uchun ham turli kontinentlarda, uning zichligida katta farqlar mavjud. Odatda aholining hududiy joylashuvini har bir kvadrat kilometrga to'g'ri keladigan aholi soni bilan ko'rsatiladi. Yer sharida aholining o'rtacha zichligi har kv km ga 47 kishi to'g'ri keladi. Ammo dunyoning turli qisimlarida aholining zichligi turlichadir. Dunyoning ayrim hududlarida zichlik juda yuqori Germaniyaning Rur havzasida, angliyaning Midlend rayonida o'rtacha zichlik 1000 kishiga etadi. AQShning Atlantika sohilidagi katta hududda (Bostondan Voshingtongacha) o'rtacha zichlik 300 kishidan ortiq. Bu hududlarda yuqori zichlik asosan industrial taraqqiyot va yirik shaharlarinig keng rivojlanganligi hisobiga bo'lsa, dunyoning ayrim rayonlarida ko'p mehnat talab qiladigan qishioq xo'jaligi ham yuqori zichlikka sababchi bo'lmoqda. Masalan, Bangiladej davlatida o'rtacha zichlik 400 kishi, Indoneziyaning Yava orolida 500, Xindistonning ayrim hududlarida 300 kishidan ortiqdir.

Misr Arab Respublikasining Nil daryosi delvtasida zichlik 800 kishiga etadi. O'zbekistonning ayrim qishloq xo'jalik rayonlarida ham aholi zich (Moldaviya, G'arbiy Ukraina va O'zbekistonning yirik qishloq xo'jalik rayonlarida zichlik 300 – 400 kishiga etadi) Professor Yo. G. Saushkin obikor dehqonchlik, tronik dehqonilgi va ayniqsa sholikorlik rivojlangan rayonlarda aholining juda zich yashashligi xaqida ko'plab misolllar keltirib hulosa chqargan:

1. Keyinroq o'zlashtirilgan va yangidan sug'orila boshlangan yerlardagiga nisbatan qadimdan sug'orib kelinayotgan yerlarda aholi doimo zichroq bo'ladi:

2. Sug'oriladigan hududlar orasida sholi ekiladigan rayonlarda aholi ayniqsa zich bo'ladi. Boshqa g'alla ekinlari va texnika ekinlari ekiladigan rayonlarda zichlik sholikorlik rayonlaridagiga nisbatan past bo'ladi. Agar dunyo aholisinig joylashuvi va zichligi kartasiga nazar tashlasak aholi eng ko'p va zich yashaydigan areallarni ajratish qiyin emas. Birinchi navbatda eng yirik to'rtta ana shunday areal yaqqol ko'zga tashlanadi.

1) Eng yirik birinchi areal o'z ichiga Xindiston yarimorolini, janubiy – sharqiy Osiyoni, Xitoyning sharqiy qisimini, Koreya yarim orolini va Yaponiyani oladi. Bu arealning ko'pchilik qismida (Masalan, Gang daryosi vodiysi, Yava oroli, Yanszi havzasi va boshqa) zichlik 200 kishiga etadi va undan ham ortadi. Faqat tog'li o'lkalarda zichlik birmuncha past. Bu arealda qator yirik millioner shaharlar (Tokiyo, Shanxay, Kolkutta, Bombay, Osaka, Kiota va boshqa) joylashgan.

2) Aholi zich joylashgan ikkinchi yirik areal Evropadir. Skandinaviya yarimorolini va Rossiya Evropa qismining shimoliy – sharqiy hududlarini hisobga olmaganda Evropaning qolgan barcha qismini shu arealga kiritish mumkin. Bu yerda zichlik 50 ko'p hududlarda 100 kishidan ortiq.

3) Aholi ko'p zich joylashgan AQShning Atlantika sohili.

4) Nil daryosi quyi oqimi hamda deltasini o’z ichga oladi. Dunyo aholisi zichligi kartasida aholi eng ko’p va zich joylashgan areallar bilan birqatorda deyarli o’zlashtirilmagan hududlarni ham ko’rish mumkin. Bunday areallardan ham bir nechta xarakterlisini ajratsa bo’ladi. Jumladan, Artika atrofidagi rayonlar kam o’zlashtirilgan eng yirik arealdir. Bu arealga Grendlandiya, Shimoliy Amerika materigining qisimlari, Kanada, Artika arxepelagi, Rossiya hududida Sibir va Uzoq sharqning shimoliy qisimlarini kiritish mumkin. Bu hududda aholi kamligi asosan Artika va Subartika iqlimining sovuqlilgi oqibatidir. Aholi kam yashaydigan ikkinchi yirik areal Sahroi Kabr, uchinchisi Avstraliya cho’llari, to’rtinchisi Gobi, Taklamakan cho’llari, Tibet yassi tog’ligi va uni janubdan o’rab turgan qudratli tog’lari, beshinchsi Janubiy Amerika materiginig ichki qisimlaridagi ayrim hududlar Amazoniya, Braziliya yassi tog’ligining g’arbiy qismi va boshqalardir. Shuningdek kam o’zlashtirilgan areallarni Arabiston yarimorolida Kalaharia cho’lida va boshqa joylarda ham ko’rish mumkin. Yer sharidagi aholining hududiy joylashishi va zichligida bir qancha katta farqlar bo’lib ular uzoq tarixiy davirda va hilma – hil omillar ta’sirida vujudga kelgan. Bulardan eng asosiylari tarixiy, ijtimoiy – iqtisodiy, tabiiy va boshqa omillardir.

O’bekiston hududining tabiiy sharoiti ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi imkoniyatlarining turli tumanligi aholi joylashuviga ham ta’sir qiladi. Mamlakar bo’yicha aholi joylashuvining o’rtacha zichligi 1 km^2 ga 55,4 kishidan iborat bo’lgan xolda, Navoiy viloyatida 7,1 kishidan, Andijon viloyatida 515,6 kishigacha farq qiladi. (Bu borada ichki tafovut 70 marttadan iborat).

Qadimdan sug’oriladigan voxalarda aholi zich, Masalan; Farg’ona, Namangan, Xorazim viloyatlari. Qoraqalpag’iston respublikasi va Navoiy viloyati respublira maydonining 61,9 % ini egallasada bu hududda respublika aholisining atiga 9,3 % yashaydi. Toshkent aglomeratsiyasida aholi zichligi 600 – 700 kishga etadi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi zichilgi deganda nimani tushinasiz?*
2. *Dunyo aholisining o’rtacha zichligi qancha?*
3. *Aholining hududiy joylashuviga qaysi omillar ta’sir ko’rsatadi?*
4. *Dunyoda aholi zich joylashgan qanday regionlarni bilasiz?*
5. *Sanoat ta’sirida ahohlining hududiy joylashuvini aniqlang?*
6. *Dunyoning qaysi qisimlarida aholi siyrak?*
7. *Saushkin fikricha aholi qaysi hududlarda zich bo’ladi?*
8. *O’zbekistonda aholining zichligi o’rtacha qancha?*
9. *O’zbekistonning qaysi hududlarini aholi zich hudud hisoblanadi?*
10. *Nima uchun Respublikamizning Qizilqum, Mirzacho’l, Ustyurt qisimlarida aholi siyrak?*

AHOLI MANZILGOHLARI

R E J A:

1. *Ahloi geografiyasi fanining muhim kotegoriyasi.*
2. *Shahar va qishloq tushunchalari.*
3. *Pokshishevskmyo "Formalari".*
4. *Aholi manzilgohlarini shaharlarga aylanishi.*

Ma'lum bir formaga ega bo'lgan, aholining hududiy joylanishi aholi manzilgohlari deyiladi. Aholi manzilgohlari aholi geografiyasi fanining muhim kotegoriyasi bo'lib, aholining yashayotgan joylarigina bo'lib qolmay, balki moddiy va ma'naviy boyliklari ishlab chiqariladigan va iste'mol etiladigan butun ijtimoiy hayotning asosiy markazlari hisoblanadi. Aholi punktlarini geografik jihatdan o'rganishda va xarakterlashda har bir aholi manzilgohlarida yashaydigan aholining sonini bilish muhim ahamiyatga ega. Chunki aholi manzilgohlari, birinchi navbatda, aholining soniga qarab (bir necha kishi yashaydigan mayday qishloqlarda tortib, to bir necha million kishilik aholi bo'lgan eng yirik shaharlargacha) klassifikatsiyaga ajratiladi.

Aholi manzilgohlarini geografik jihatdan o'rganishda unda yashaydigan aholining umumiy soniga emas, balki uning tartibini, xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishini, shuningdek har bir aholi manzilgohining bajaradigan funktsiyasini, mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni va ahamiyati, uning boshqa aholi manzilgohlari bilan aloqasi, tabiiy geografik o'rnini analiz qilish muhimdir. Shunday qilib, aholi punktlari aholi yashaydigan joy sifatidagina qiziqtirmasdan, balki ishlab chqarish, markazlari, xo'jalik markazlari, madaniy – siyosiy markazlar, iqtisodiy aloqalarning asosiy tugunlari sifatida ham qiziqtiradi.

Aholi manzilgohlari birinchi navbatda 2 ta katta tipga ajraladi.

1. *Shaharlar*
2. *Qishloqlar.*

Shahar va qishloq tushunchalarining vujudga kelishi, shaharlarning qishloqlarda ajralib chiqishi jamiyat tarixida ijtimoiy mehnat taqsimotining paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayonida xunarmandchilik va savdoning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi munosabati bilan shahar va qishloq tumanlari bilan shahar va qishloq tushunchalari vujudga kelgan. Hunarmandlar va savdo bilan shug'illanuvchilar yashaydigan aholi manzilgohlari shaharlar deb ataladi.

Qishloq ho'jalik mehnati bilan shug'ullanuvchilar yashaydigan joylar qishloqlar deb ataladi. Shahar va qishloq tushunchalarining vujudga kelishi dunyoning turli qisimlarida bir vaqtda bo'lgan emas, albatta. Ko'pchilik hollarda shaharlar, asosan, ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik tuzimiga o'tish davrida vujudga kela boshladi.

Aholi manzilgohlari turli mamlakatlar hududida, ularning ayrim rayonlari bo'yicha taqsimlanishi va to'planishi asosan o'sha mamlakatning xo'jalik geografiyasi bilan belgilanadi. Xo'jalikning hududiy joylashuvi, uning o'ziga xos xususiyatlari har bir rayon uchun aholi manzilgohlari muayyan formalarini vujudga

keltiradi.

Professor V.V.Pokshishevskiy aholi manzilzgohlarini qo'yidagi 6 ta formasini dunyo bo'yicha keng tarqalgan formalar deb hisoblaydi.

1. Qishloq aholi manzilgohlari yoyilgan (tarqoq) formasi.

Bunda odatda qishloq xo'jaliigi bilan shug'ullanuvchi aholi o'z hovlisi mehnat qilib yashaydi.

Qishloq aholisining tarqoq formasida, odatda, bir yoki bir necha ommadan iborat bo'gan aholi manzilgohlari yashashga hozirgi paytda AQSh ning ayrim rayonlarida keng tarqalgan formalari misol bo'la oladi.

2. Qishloqlar.

Bu formalar qishloq aholisi guruh – guruh bo'lib yashaydi. Ammo bu formada ham qishloqlar qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar bo'ylab tarqoq joylashgan bo'ladi. Bu forma dunyoning deyarli barcha qisimlarida tarqalgan bo'ib, qishloq aholisining asosiy yashah formasidir. Qishloqlarning katta kichikligi ekin ekiladigan massivlarning katta kichikligiga, taraqqiy etgan qishloq xo'jalik tarmog'ining ko'p yoki kam mehnat talab qilishga bog'liq.

3. Shaharlar.

Aholi manzilgohlari ijtimoiy mehnat taqsimotining mahsuli sifatida vujudga kelgan asosiy tipi, hozirgi zamonda aholining eng keng tarqalgan yashash formasidir.

Shahar bilan qishloqni bir – biridan ajratib tutadigan asosiy belgi – ularning qishloq xo'jaligida bajaradigan funktsiyasidir.

Qishloq doimo qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi aholi yashaydigan manzilgohlar. Shahar esa, mehnat faoliyatining qishloq xo'jaligidan boshqa tarmoqlari bilan shug'ullanuvchi aholi yashaydigan, odatda qishloqlarga nisbatan katta bo'lgan aholi manzilgohlari.

Bizda aholi manzilgohlari shaharlarga aylantirish yoki qishloq holiday saqlab qolishningqonun – qoidalari bor, masalan Rossiyada 1957 yilgacha aholining soni 1000 kishidan kam bo'lmagan, qishloq xo'jaligida ishlovchilarning salmog'I 25 foizdan ortiq bo'lmagan aholi manzilgohlari shaharga aylantirilishi mumkin edi. Shuningdek, aholi manzilgohlari iqtisodiy va madaniy ahamiyati ham e'tiborga olingan. Hozir aholi manzilgohini shaharga aylantirish uchun undagi aholi soni 12 ming kishidan kam bo'masligi, barcha aholining 85 foizi ishchi, xizmatch va ularning oila a]zolaridan iborat bo'lishi kerak.

O'bekiston aholi manzilgohini shaharga aylantirish uchun undagi aholining soni 7 mingdan bo'lmasligi, aholining 2/3 qismi, ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi kerak. Turli respublikalarda aholi manzilgohlari shaharlarga aylantirish shartlari xilma – xildir. Bu xilma – xillik mahalliy sharoitlar bilan bog'liqdir. Umuman dunyoning turli mamlakatlarida aholi manzilgohlari shahar deb atash va shaharga aylantirish shartlari turlichadri.

AQSh da aholisining soni 2500 kishidan ortiq barcha aholi manzilgohlari shahar qatoriga kiritiladi. Frasiyada aholi soni 2000 kishi, Islandiyada atiga 200 kishi bo'lsa kifoya, shaharga aylantiriladi. Gollandiyada esa aksincha aholi manzilgohlari shaharga aylantirish uchun u yerda 20000 kishidan ortiq aholi yashashi kerak, Koreyada 40000 kishi va bundan tashqari.

4. Shahar darajasiga etmagan sanoat manzilgohi posyolkalar.

Bunday aholi manzilgohlari ko'proq tog' – kon sanoati bilan bog'liq xolda vujudga keladi. Bunday shaharchalar G. F. Rning Rur sanoati rayonida, yuqori sileziyada (Polshada) Janubiy Afrika Respublikasining oltin va olmos konlari rayonlarida keng tarqalgan. Yog'och tayyorlanadigan yirik rayonlarda ham shunday ishchi shaharchalari bo'ladi. (Konada, Shvetsiya, Finlandiya va boshqa). Ayrim mahsulotlarini qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan bog'liq shunday posyolkalar vujudga keladi. Kuba, Braziliya qand zavodlari, Xindiston, Xitoy va Shirilankada choy fabrikalari va boshqa.

5. Ko'makchi xarakterga ega bo'lgan aholi punkitlari.

Bunday aholi manzilgohlari aholisining soni kam bo'lib, shaharlarga ham, qishloqlarga ham kiritilmaydi. Vaqt nuqtaiy nazaridan bunday aholi manzilgohlari ijtimoiy va territorial mehnat taqsimoti kuchli taraqqiy etgan keyingi davrlarda vujudga kela boshlagan.

Masalan: sanatoriya, kasalxona, turizim rivojlangan, ilmiy muassaslar joylashga va shahar hamda qishloqlardan tashqarida bo'lgan alohida aholi manzilgohlari yana shunday ko'makchi punktlardir.

6. Ko'chmanchi halqlarning yashash formalari.

Ko'chmanchi halqlarda odatda, doimiy aholi manzilgohlari bo'lmaydi, ular vaqtincha turish uchun alohida joylarda yashaydilar. Ko'chmanchlik qadim davirlarda keng tarqalgan edi. Hozir esa juda kam uchraydi. Turli – xil aholi manzilgohlaribir – biri bilan aloqada bo'lib, turli hududiy tuzilmalarni vujudga keltiradi.

Shuning uchun ham aholi manzilgohlarini geografik jihatdan o'rganganda ularni doimiy aloqada bo'lgan bir butun tizim deb qarash, ularning hududiy mehnat taqsimotidagi o'ninish taxlil qilish maqsadga muvofiqdir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi manzilgohlari nima?*
2. *Pokshishevskiy aholi manzilgohlarini necha guruhga ajratgan?*
3. *Qishloq aholi manzilgohlariga ta'rif bering?*
4. *Shahar tushunchasini izoxlang.*
5. *Posyolkalar hosil bo'lishida qanday omil rol o'ynaydi?*
6. *O'zbekistonda shahar maqomi qanday holda beriladi?*
7. *Aholi manzilgohlarining tarqoq formalarini izoxlang.*
8. *Aholi manzilgohlarini aholi geografiyasining muxim kategoriyasi ekanini izoxlang*

AHOLINING SHAHAR BILAN QISHLOQ O'RTASIDA TAQSIMLANISHI. HOZIRGI ZAMON URBANIZATSIYA JARAYONI.

R E J A:

1. *Urbanizatsiya to'g'risida tushuncha.*
2. *Urbanizatsiya xususiyatlari va darajalari.*
3. *Shahar aglomeratsiyalari va megapolislari.*
4. *Urbanizatsiya tuplari.*

Aholining shahar bilan qishloq o'rtasida taqsimlanishi, shahar aholisining salmog'I har bir mamlakat yoki uning ayrim rayonlarining rivojlanish darajasini shu hudud ho'jaligining industrial yoki agrar harakterga ekanligini nihoyat urbanizatsiya darajasini ko'rsatuvch muxim ko'rsatgichidir.

Shahar aholisi soni va salmog'ining tez o'sa borishi asosan kapitalizimning rivojlanishi yirik mashina indusrtiyasining taraqqiyetishi bilan bog'liq. XIX asrdan boshlab yaqqol ko'zga tashlana boshladi. Shahar aholisining salmog'I dunyoning turli qisimlarida turlicha. Shahar aholisining salmog'i eng yuqori bo'lgan kontinent Shimoliy Amerika hisoblanadi.75 % Avstraliyada (Okeaniya bilan birgalikda)

71 % Evropada, 73 % Lotin Amerikasida, 74 % Osiyoda, 35 % Afrikada, 34 % aholi shaharlarda yashaydi. Odatda shahar aholisining salmog'i urbanizatsiyaning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Shuningdek hozirgi zamon urbanizatsiyasining muhim ko'rsatkichi umuman shahar aholisining soni va salmog'igina emas, balki qayta va yirik shaharlarning soni va salmog'i haqidagi ko'rsatgchidir.

Urbanizattsiya – shaharlashish demakdir. Shaharlashish jarayonini qo'yidagi xususiyatlarda ko'rishimiz mumkin.

1) Shahar aholisi sonining o'sib borishida.

2) Ishlab chiqarishning shaharlarda to'planishida.

3) Shaharlar maydonining kngayib borishida jamiyat rivojlanishi tarixda shaharlarning ma'muriy markaz, madaniy markaz hamda iqtisodiy aloqalar qilinadigan markazlar sfatida roli ortib bordi. 1808 yilda dunyo aholisining 2,4 % ining shaharlarda yashagan bo'lsa, hozirgi kunda bu ko'rsatkich 47 % ga ortib ketdi.

1900 yilda 1,4 %, 1950 yilda 29 %, 1990 yilda 45 % bo'ldi. Davlatning urbanizattsiyalashgan dramasi qo'yidagi ko'rsatkichlar asosida belgilanadi.

1) 50 % dan yuqori bo'sa, yuqori darajada urbanizattsiyalashgan .

2) 20 – 50 % o'rtacha urbanizattsiyalashgan .

3) 20dan kam bo'lsa, past urbanizattsiyalashgan .

Hozirgi kunda urbanizattsiyalashgan hudud jami dunyo hududini 1 % maydoninigina egallagan holda dunyo sanoat maqsulotining 80 % ini ishlab chqarmoqda. Tabiatga ciqarilayotgan ciqindining 80 %i ham urbanizattsiyalashgan hududlar massasiga to'g'ri kelmoqda.

Shahar aglomiratsiyalari konurbanizatsiya ham deyiladi. Shaharlar hududining kengayib borib, qo'shilib ketishidan yirik shahar mlgapolislari vujlolga keladi.

Masalan: Bosvash, Chipits, Sansan, Tokaydo yirik shaharlar atrofidagi qishloqlardagi aholining asosan qismi sanoat, savdo bilan band bo'ladi. Bunday qishloqlarda hududning kengayishi, ijtimoiy hayotning rivojlanishi – Rururbanizatsiyaga misol bo'ladi.

Shaharlar aglomiratsiyasi shaharlarning guruh bo'lib rivojlanishiga, shahar aholisi manzilgoxlarining hududiy jihatdan diyarli bir – biri bilan qo'shilib ketishi yoki bir – biriga juda yaqin joylashishiga, yirik shaharlarning o'z atrofi bilan

birgalikda tez rivojlanib asosiy yirik haharlar bilan uning shahar atrofi zonasi o'rtasida aholining qayta taqsimlanishi jarayoni adabiyotlada Suburbanizatsiya deb ataladi. Yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarining rivojlanishi ular atrofida va orasida joylashgan ko'plab qishloq aholisi manzilgohlari ham shaharlarga hos hayot obrazining keng tarqalishiga sababchi bo'ladi. Bunday zonalarda joylashgan qishloq aholisi manzilgohlarida odatda, qishloq ho'jaligi bilan vojiq bo'lmagan mehnat faoliyati asosiy o'rin tutadi, aholi qishloi joylarda yashab, shaharlarga borib ishlaydi, aholining har kuni bajaradigan ishlari harakati ko'rinadigan darajada keng tus oladi.

Ma'daniy – maishiy talablarni qondirish maqsadlarida ham amalga oshiriladi. Bu rururbanizatsiya jarayoni deyiladi. (ingilizcha "rural" – "qishloq") rurbanizatsiya "qishloq joylar urbanizattsiyasi" demakdir. Juda yirik urbanizatsiyalashgan rayonlar AQShda keng rivojlangan. Uning shimoliy – sharqiy qismida, Atlantika sohilida aglomeratsiya jarayoni ayniqsa kuchli.

Ayrim mamlakatlarda urbanizatsiyaga xos katta va yirik shaharlar, shahar aglomeratsiyalar tez rivojlanmoqda. Ma]lumki odatda yirik shaharlar katta yoki kichik aglomeratsiyalarning markazi hisoblanadi. Bular mamlakatning eng yirik sanoat hududidir. Hozirgi zamon urbanizatsiyasi va ayniqsa yirik shaharlar aglomeratsiyaslari geografik muhitga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan shaharlar va aglomeratsiyalar giografik shu hayotga faqat salbiy ta'sir ko'rsatadi deb o'ylaydilar. Urbanizatsiya jarayonida geografik muhitga ko'rsatiladigan ta'sir uni yaxshilash, aholi hayoti uchun yanada qulayroq qilish maqsadida amalgam oshirish mumkin. Yerlar melioratsiyasi, suv mashqini va amallarda saqlanish maqsadidagi tadbirlar, dengiz, daryo, ko'l va suv omborlari qirg'oqlarining mustahkamlanishi, gidrografin tarmoqlarning rekonstruktsiaysi, himoya zonalari barpo etish va boshqalar shaharlar va shahar atrofi tabiatni yanada qulaylashtirish maqsadida amalgam oshiriladigan tadbirlar jumlasidandir.

Shaharlarning rivojlanish jarayonida tabiatga uzviy ta'sir etishishi oqibatida uning turli komponentlari o'rtasidagi muvozanat buzilishi, oqar suvlar va atmasfera xaddan tashqari ifloslanib ketishi, eryoziya jarayoni kuchayishi, flora va fauna kambag'amlashib kamayib ketishi mumkin.

Bunday jarayonlarni maishiy sanoatlarning yirik shaharlari va aglomeratsiyalarida ko'rsa bo'ladi. Sanoat korxonalari va avtomabil transporti atmosfera va oqar suvlarni ifloslantiruvchi asosiy manbalardir. Dunyoning eng yirik shaharlari bo'lgan Nyu-York, Tokio, Parij, London osmonida sanoat va avtotransport iflosliklaridan iborat sun'iy bulutni hardoim ko'rish mumkin. Birgina Nye-York shahrida ham kuni atmosferaga 3200 t, oltingugut birikmalari 280 t, sanoat changi 4200 t, uglirod ko'tariladi. Sotsialistik mamlakatlarda giografik muhitning bunday buzilishi va ifloslanishiga yo'l qo'yilmaydi. Eng yirik shaharlarimizda ham atmosfera ancha toza.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi jarayoni gilobal harakterga egabo'lib deyarli butun dunyoni qamrab olgan.

Urbanizatsiya o'ziga xos shahar hayot tarzini vujudga keltiradi. Buning esa kishilarning o'zaro aloqalari uchun qulay vaziyat yaratadi, aholining professional tarkibini, sotsial harakatchanligi tamoman o'zgartiradi.

Urbanizatsiya jarayoni yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarida

urbanizatsiyalashgan muhitni vujudga keltiradi. Yoqori darajada urbanizatsiyalashgan muhit aholining hayoti, mehnat va dam olishi jarayonida vujudga keladigan deyarli barcha talablarni qondira oladi.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi fan – texnika inqilobi bilan chambarschas bog'liq holda rivojlanmoqda. Fan – texnika inqilobi sanoatning hududiy kontsentratsiyasiga sanoatning ayrim qisimlarida emas, balki katta areallarda joylashuviga aglomeratsion jarayonini kingaytirishga sababchi bo'lmoqda.

Urbanizatsiyaning yanada kuchayishiga ta'sir etayotgan muhim omillardan biri – hozirgi zamoning juda tez taraqqiy etayotgan ishlab chiqarish va sotsial infrastrukturasidir.

Hozirgi zamon urbanizatsiya jarayonining ko'p qirraligi, turli sotsial – iqtisodiy tuzumga ega bo'lgan mamlakatlarda bir – biridan forq qilish urbanizatsiyani tiplarcha ajratishni taqozo qiladi.

1) Induotrial tip.
2) Kompiens tip.
3) "Soxta" Urbanizatsiya tip.
4) Xizmat darajasining haddan tashqari rivojlanishi.

Dunyo urbanizatsiya jarayoni, asosan 1 chi tio va 2 chi tiplarga to'g'ri keladi. Urbanizatsiyaning 3 chi tipi soxta urbanizatsiya rivojlanayotgan mamlakatlarga xos. Urbanizatsiyaning 1 chi tipi ayrim rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga xosdir.

Urbanizatsiyani mamlakat xo'jaligining hududiy strukturasi bilan bog'lab giografik jihatdan o'rganish yaxshi natijalarni beradi.

Urbanistik struktura aholining soni turlicha bo'lgan shaharlarning nisbatan yirik shaharlar aholisining barcha shahar aholisidagi salmog'i kasbi ko'rsatkichlardan iborat.

Hududiy urbanistik struktura mamlakat turmush qisimlarining yirik shaharlar bilan ta'minlanganlik darajasi turli xil urbanizatsiya darajasiga ega bo'lgan hududlarning bir – biriga nisbatan joylashuvi bu yerda muhim ahamiyatga ega.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Shaharlashishning o'ziga xos xususiyatlari qaysilar?*
2. *Xozirgi kunda dunyo aholisining necha % shaharda yashamoqda?*
3. *Shahar aholisi salmog'I yuqori bo'lgan davlatlarga misollar keltiring.*
4. *Urbanizatsiyaga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?*
5. *Fururbanizatsiya jarayoni deb nimaga aytiladi?*
6. *Qaysi paytda suburbanizatsiya jarayoni yuzaga keladi?*
7. *Eng yirik shahar aglomeratsiyalari qaysilar?*
8. *Urbanistik struktura nima?*
9. *Urbanizatsiyaning qanday tiplari mavjud?*
10. *Yirik megapolislarga misollar keltiring.*

URBANIZATSIYA. SHAHAR VA QISHLOQ AHOLISI.

R E J A;

1. *Urbanizatsiya haqida tushuncha.*
2. *Urbanizatsiyaning xususiyatlari.*
3. *Urbanizatsiya tiplari.*

Shaharlar juda qadimgi zamonda ma'muriy hokimiyat, savdo va hunarmandchilik markazi, harbiy qo'rg'onlar sifatida Nil, Dajla, Furaot daryolari deltalarida paydo bo'lgan. Kapitalizmni rivojlanishi va yirik mashinasozlik sanoati, transport va jahon bozorining o'sishi bilan shaharlarda sanoat to'plandi. Ko'p shaharlar transport tugunlariga, savdo taqsimot tugunlariga aylanib bordi. Shaharlarning ma'muriy va madaniy markazlar sifatidagi mavqelari kuchaydi. 20-asr o'rtalarida nomoddiy sohalarning o'sishi bilan shaharlarning vazifalari yanada kuchaydi. Hozirgi zamon shahari bir qancha vazifani bajaradi. Lekin bir xil vazifani bajaruvchi shaharlar ham mavjud. Masalan, tog'-kon sanoti shahari ilmiy shahar, kurort shahari va xatto poytaxt shaharlari ham qurilgan. Ba'zi shaharlar poytaxt qilish uchun maxsus qurilgan.

URBANIZATSIYA SHAHARLASHISH.

Urbanizatsiya hozirgi zamondagi eng muhim ijtimoiy iqtisodiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Urbanizatsiya deb mamlakatda, hudud va jahonda shaharlarning o'sishi va shahar aholisini salmog'i ortishi, murakkab shaharchalar shaxobchalari, tizimlarinin paydo bo'lishi va rivojlanishiga aytiladi. Binobarin, urbanizatsiya. Jamiyat hayotida shaharlar ahamiyatining tarixiy o'sish jarayongidan, jamiyatning aholi mehnati, turmush tarzi va madaniyatining ko'proq shaharlarga xos bo'lib o'zgarib borishidan iboratdir.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi butun jahonga tegishli jarayon bo'lib ko'pchilik mamlakatlarga xos bo'lgan uchta umumiy xususiyatga ega.

Birinchi xususiyat - shahar aholisi sonining xususan rivojlanayotgan mamlakatlarda tez sur'atlar bilan o'sib borishi. Masalan, 1900 yilda jahon axosilining 14 % ga yaqini shaharlarda yashagan bo'lsa 1950 yilda 29 % ga, 1990 yilda 45 % ga hisobda olganda shaharlar aholisi har yili 50 mln. kishiga ko'payib bormoqda.

Aholishunoslarning fikriga ko'ra, 2000 yilga kelib, shahar aholisi jahon aholisining yarmidan oshib ketdi.

Ikkinchi xususiyat - aholi va xo'jalikning asosan yirik shaharlarda to'planishi. Bunga ishlab chiqarish xususiyati, uning ilm-fan, ta'lim bilan aloqasining murakkablashib borayotgani sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari katta shaharlar kishilarning ma'naviy ehtiyojlarining odatda to'liqroq qondiradi.

Hozir jahonning eng yirik shaharlari Mexiko, Tokio, Nhyu-York. Pekin, Shanxay kabilardir. Bu shaharlardan Mexikoda 20 mln. kishidan ortiq kishi, qolganlarida 10-20 mln. kishi yashaydi.

1950-2000 yillarda shahar aholisi sonining o'sishi.

Uchinchi xususiyat - shaharlar maydonini kengayib ketishi. Hozirgi zamon shaharlashishi uchun shaharlarning oddiy bir o'zakli shaklidan shaharlar va

qishloqlar tutashib ketib, shaharlar guruhi, shaharlar «uyumi» shakliga, ya’ni shaharlar agromeratsiyasi shakliga o’tish xosdir.

Urbanizatsiya butun jahon jarayoni sifatida umumiy xususiyatlarga ega bo’lish bilan birg turli mamlakatlar va hududlarda o’ziga xos xususiyatga ega. Bu xususiyatlar urbanizatsiyaning har xil darajada ekanligida va sur’atida aks etadi.

Urbanizatsiya darajasi ancha past bo’lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda shaharlashish eniga o’smoqda, shahar aholisi tez ko’payib bormoqda. Shaharlar aholisining yillik o’sishi 4/5 qismi rivojlanayotgan mamlakatlarga to’g’ri keladi. Shaharliklarning mutloq soni esa iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardagidan anchagina oshib ketdi. Ilm fanda shahar portlashi deb nom olgan bu hodisa rivojlanayotgan mamlakatlarning butun sotsial - iqtisodiy taraqqiyotida muhim omillaridan biri bo’ldi.

Shaharlarning tez o’sayotganligiga qaramay jahon aholisining yarmidan ortig’i qishloqlarda yashaydi. Qishloqlarning umumiy soni esa 15-20 mln. ga yetadi. Qishloq aholisini joylanishida asosan ikki usul mavjud: g’uj va tarqoq joylashish.

Qishloqlarning mavjudligi tarixiy, iqtisodiy rivojlanishga tabiiy sharoitning xususiyatlariga bog’liq. Hozirgi vaqtda urbanizatsiya atrof muhitning o’zgarishiga katta ta’sir ko’rsatib kelmoqda. Katta shaharlar va aglomeratsiyalar ifloslikning deyarli asosiy manbai bo’lib, atrof-muhitga kuchli ta’sir ko’rsatadi. Birinchi o’rinda atmosfera havosini ifloslanishi kuzatiladi.

Urbanizatsiyalashgan hudud quriklikni 1% egallaydi jaxon aholisini 47 % yashaydi. Yalpi ichki maxsulotni 80% zararli chiqindilar va gazlar 80 % urbanizatsiyaga to’g’ri keladi.

Urbanizatsiya 1800 yilda 2,4 % , 1900 yilda 14 %, 1950 yilda 29 %, 1990 yilda 45 % 2001 yilda 47 % tashkil etdi.

DAVLATLARNING URBANIZATSIYA DARAJASI

Singapur 100 %
Belgiya, Quvayt 97 %
Venesuella 93 %
Isroil 92 %
Buyuk Britaniya, Urigvay 90 %
Germaniya 87 %
Braziliya 80 %
AQSh 75 %
Yaponiya 76 %
Hindiston 26 %
Xitoy 24 %
Oman, Efiopiya, Malavi 13 %
Uganda 12 %
Butan 10 %
Ruanda, Brundi 8 %

SHAHAR TUSHUNCHASI

Daniya, Shvetsiya, Finlandiyada 200 kishidan ortiq
Kanada Avstraliya 1000 kishi
Germaniya, Frantsiya, Kuba 2000 kishi
AQSh, Meksika 2500 kishi
Avstriya, Hindiston, Eron, Madagaskar 5000 kishi
Shvetsariya, Malayziya 10000 kishi
Nigeriya 20000 kishi
Yaponiya 30000 kishi
Janubiy Koreya 40000 kishi
O'zbekiston 7000 kishi

URBANIZATSIYA

Konurbanizatsiya – shahar aglomiratsiyalari
Suburbanizatsiya – shahar atrof urbanizatsiyasi
Rurbanizatsiya – "qishloq" urbanizatsiyasi
"Shahar portlashi"
"Soxta" urbanizatsiya

AQSH

"Bosvash": tarkibidagi aglomeratsiyalar: Boston, Nhyu-York, Filadelfiya, Baltimor, Vashington, Xartford, Brijport, Pravideks.
Uzunligi – 1000 km, eni – 200 km, aholisi – 50 mln.ga yaqin.
Oltita shtatni o'z xududi ichiga oladi: Massachuseti, Rod Aylend, Konnektikut, Nhyu-Jersi, Delaver, Merilend va Kolumbiya federal okrugi.
Bosvash – "aglomeratsiyalar aglomeratsiyasi" ya'ni bu "Shahar-rayon" deyiladi.
"Chipite" – Chikago, Detroit, Pittsburg
"San-San" – San-Frano'isko, San Diego

BUYUK BRITANIYA

Birmengem, Manchester, Liverpul, Glazgo

GYERMANIYA

Rur rayoni

GOLLANDIYA

"Randshtat Xolland" aglomeratsiyasi: Amsterdam, Rotterdam, Gaag, Garlem, Utrext, Leyden va boshqalar.

YAPONIYA

Tokaydo aglomeratsiyasi: Tokio, Nagaya, Osaka – 600 km.
Tokio – Kavasaki, Iokagama
Osaka – Kobe, Kioto aglomeratsiyalari qo'shilib ketgan
Urbanizatsiyaning 4 tipi:

1. Industrial tip.
2. Kompleks tip.
3. "Soxta" urbanizatsiya tipi.
4. Urbanizatsiya "servis" tipi.

Shaharlarning mikro, mezo, makro o'rni.
Shaharlarning funksional tiplari:

1. Ko'p funktsiyali shaharlar.
2. Iqtisodiy funktsiya asosiy bo'lgan shaharlar.
3. Madaniy-ma'muriy markaz vazifasini bajaruvchi shaharlar.
4. Fan shaharlari.
5. Kurort shaharlar.

DEMOGRAFIK SIYOSAT

R E J A:

1. *Aholining to'grisida tushuncha.*
2. *Demografik siyosat maqsadi va vazifalari.*
3. *Demografik siyosat o'tkazish uslublari.*
4. *O'zbekistonda demografik siyosat.*

Demografik siyosat-aholi siyosatning asosiy qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari va turli davlatlarda o'ziga xos hususiyatlarga, yo'nalishlarga egadir. Aholi siyosati demografik siyosatga qaraganda keng qamrovli bo'lib, aholini rivojlantirish maqsadida olib botiladigan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishi hisoblanadi.

Aholi rivojlanishi esa, o'z maqsadida uning xam miqdoriy sifatiy jixatlarini o'zgarib borishida namoyon bo'ladi. Aholining miqdoriy rivojlanishi deganda ma'lum davrda, ma'lum hudud aholisi yoki millatining son jihatidan o'zgarib borshi tushiniladi. Aholining sifatiy rivojlanishi esa, asosan uning salomatligi, o'rtacha umr ko'rishi, bilim darajasi va ma'lum tarbiya olishi komilligida o'z ifodasini topadi. Aholi tivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzviy qismi bo'lib, u o'z ichiga asosan oiladan, oila muhitida olar edi. Keyinchlik sanoat asta- sekin rivojlanib borishi natijasida mexnatga tayyorlashda maxsus bilimlar, maxsus faoliyat zarur bo'lib qoldi. Bu zarurat davlatda ta'lim tizimini yanda rivojlantirishda, yoshlarga naxsus bilim berib, kasb-xunar o'rgatishga extiyoj yaratdi. Natijada o'lkamizda ta'lim tizimi tashkil topdi va rivojlandi. Xozirgi davrda O'zbekistonda aholi siyosatining asosiy maqsadi uning sifatiy rivojlanishini tashkil etishdan iboratdir. Aholining sifatiy rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi.

- *aholi salomatligining holati, bolalar va onalar o'limi o'rtacha umr davri:*
- *aholining ta'lim darajasi va uning tarkibi:*
- *aholining kasb-hunarga tayyorlik darajasi:*
- *aholining sotsial tarkibi va sotsial mobilligi:*
- *aholining urbanizatsiyalshganligi:*
- *aholining hududiy harakati:*
- *aholining ma'naviy madaniy qadriyatlari va ularni saqlash, e'zozlash:*

Respublikada aholi siyosati o'zaro chambarchas bog'langan bo'g'inlardan tashkil topgan. Ushbu bo'g'inlarga demografik siyosat, aholi migratsiyasi,

urbanizatsiya va bandlik siyosatlari kiritish mumkin.

Demografik siyosat aholi siyosatini uzviy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi aholini miqdoriy rivojlanishi bosqichlaridan iboratdir. Demografik siyosatning asosiy obyekti aholining takror barpo bo'lish jarayoni xisoblanadi.

Demografik siyosat orqali kutilgan, istalgan aholi takror barno turiga erishiladi. Ma'lumki aholi takror barno bo'lishi tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish kabi demografik jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois ushbu jarayonlarni siyosat yo'li bilan jamiyat tomonidan boshqarilishi ham demografik siyosat vaziyatlaridandir. Jamiyat taraqqiyotiga nazar tashlasak, demografik jarayonlarni, ayniqsa tug'ilish, nikohni jamiyat tomonidan boshqarilganligini guvohi bo'lamiz. Hatto bu haqida eng qadimgi olimlar Aflotun va Aratsu asrlarida ham uchraydi. Qadimgi Rimda tug'ilish va nikohni ozod insonlar o'rtasida qo'llab – quvvatlovchi, qonunlar qabul qilingan. Feodalistik jamiyatda esa din tomonidan shunday qattiq qonunlar yaratilganki, ularda nikoh, cheklanmagan tug'ilish va katta oilalar aholini muntazam ko'payib borishini omili sifatida ximoya qilingan, qo'llab – quvvatlangan Yevropada kapitalistik ishlab chiqarish usulini rivojlanishi esa demografik jarayonlarda yangi muammolarini, yo'nalishlarni kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Sanoatni rivojlanishini shahar turmushi tarzini kengayishi, ayollarni ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tufayli, oilada farzandga bo'lgan talab kamaydi. Ko'p bolali ayollarda, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida qator iqtisodiy muammolar vujudga keldi, natijada tug'ilish o'z-o'zidan kamaya boshladi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli rivojlangan Fransiya va boshqa Yevropa davlatlarida tug'ilish XIX asrning birinchi o'n yilligidan boshlab kamaya bordi. Ushbu davlatlarda XX asirga kelib aholini ta'biy o'sishi nihoyatda kamayib ketdi.

Aholi takror barno bo'lishi kengaygan turgan qisqargan turdan o'tdi. Natijada bu davlatlarda aholini qarishini "Demografik qarish" jarayoni sodir bo'ldi. Bu xam davlat tomonidan maxsus demografik siyosat olib borishni taqozo etdi. 1946-yilda Fransiyada tug'ilishni ko'tarish orqali aholi miqdori ko'payishiga erishishi maqsadida oilalarga birinchi va ikkinchi ayniqsa uchinchi farzandlarining tug'ilishida alohida nfaqa ajratildi. 1960-1970-yillarda tu'gilishini ko'tarish maqsadidan demografik siyosat boshqa rivojlangan davlatlarga xam olib berildi. Lekin ushbu davlatlardagi siyosiy mulkchilik formasi tug'ilishini ko'paytirish uchun hamma chora tadbirlarni qo'llashda ba'zi muammolarni keltirib chiqarar edi . Shu bois yevropadagi rivojlangan davlatlarda tug'ilish darajasini ko'tarib, optimal, normal xolgagina keltirishni juda mushkul bo'lmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarga esa. Aksincha 1960-1990-yillarda tug'ilishning yuqori darajada turganligini va o'lim hollarining keskin kamayganligi natijasida aholining tibbiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ldi. Natijada Osiyo, Afrika va janubiy Amerikada joylashgan qator rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni birdan ko'payib ketdi. Bu xolini demografik mutahassislar "Demografik portlash" deb atadilar. Ushbu davlatlarda iqtisodiy imkoniyati cheklangan. Xolda aholisining bunday tez ko'payishi tug'lilishini cheklashga majbur etdi. Natijada rivojlanayotgan davlatlarga davlat tomonidan "oilani rejalashtirishi" ya'ni "tug'ilishini nazorat etish" borasida demografik siyosat olib boriladi masalan, hitoyda bir oilaga bir bola siyosati olib boriladi. Demografik siyosat o'tkazish uslublari shartli ravishda uch yo'nalishga ajratish mumkin.

1. *Iqtisodiy*
2. *Ma'muriy-huquqiy*
3. *Ijtimoiy-psihologik*

Iqtisodiy uslub asosan tug'ilish darajasi pasayib ketgan aholi takror barpo bo'lishi aholi ko'payishini ta'minlay olamgan hollarda qo'llaniladi. Bu uslubda davlat tomonidan homilador ayollarga (ma'lum davrda) u farzand ko'rgandan keyin va farzandi 2-9 yoshga etgunga qadar mahsus nafaqalar ajratiladi, birinchi, ikkinchi, uchunchi farzandlarga iqtisodiy yordam beriladi. Ko'p bolali oilalarga ham iqtisodiy yordamlar berib boriladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi yosh bolasi bor ayollarga ish joylaridan bazi bir imtiyozlar beriladi, ularga ham farzandlarini tarbiyalab, ham ijtimoiy faoliyatlarini davom etttirish uchun sharoit yaratiladi shiningdek bazi davlatlarda kam ta'minlangan oilalarga ham iqtisodiy yordam ajratiladi.

Tug'ilishini ko'tarish borasida olib boriladigan iqtisodiy uslubni yana biri nikohga kirgan yosh oilalarni turar joy bilan ta'minlsh borasida davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar. Shuningdek, bolalar kiyimlari oziq-ovqatlarini arzon narxda sotish maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyatining sifatini yaxshilash bolalar va onalar salomatligini davlat tomonidan muxofaza etilishi aholiga maishiy hizmat korsatish qabilalar ham aholi takror barpo bo'lihsiga ijobiy ta'sir etuvchi iqtisodiy omillar xisoblanadi.

Ma'muriy- huquqiy uslubga aholi takror barpo bo;lishi, oilalar tashkil topishiga turli qonunlar orqali ta'sir ko'rsatish kiradi. Masalan, abort (homilani suniy yo'l bilan yo'q qilish) larni qonun bilan man etilishi, nikoh yoshlarini ko'tarilihsi, aholi migrassion harakatini cheklash, yoki rivojlantirish oila buzilganda, er va hotin ajralishganda ona va bola huquqlarni qonuniy himoyasi, bolani ota-ona oldidagi burchini qonuniy belgilash, homilador ayolni ishga qabul qilishda, yoki ishdan bo'shatishda ular huquqlarini qonuniy himoyasi, nafaqa ajratishda bolalar sonini hisobga olish kabi jarayonlardir.

Ijtimoiy-psihologik uslub, yoki aholini "demografik tarbiyalash". Aholini demografik tarbiyalashda avvalo yosh avlodda oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga bo'lgan munosabatini davlat ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotiga, aholi salomatligiga mos ravishda shakillantirish lozim. Bunda oila asosiy tarbiya O'chog'i xisoblanadi. Shuning uchun ham ota-onalarning "demografik savodliligi" ga katta etibor berilmog'i iozim. Demografik tarbiyaning yan bir muhim o'chog'i ommaviy axborot orqali demografik mayliga ta'sir etish mumkin.

Demografik siyosat ijtimoiy –iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo'lmog'i lozim. Shundagina aholini ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettirgan holda rivojlanib boradi.

O'zbekistonda demografik siyosatning barcha usullaridan foydalaniladi. Ayniqsa ijtimoiya-psihologik usullaridan keng foydalanilmoqda. Respublikamizda yuritilayotgan demografik siyosat natijasida aholi o'sishi so'nggi 20 yil ichida 3% dan 1,5% cha pasaydi. Bunda aholi o'rtasida tushintirish, targ'ibot ishlari olib borilmoqda. Demografik siyosat yuritishda ommaviy axborto vositalaridan keng foydalaniladi. Bunda respublikamiz aholisiga farzand ko'rishni rag'batlantirish

xamda muhofaza qilish bilan birga “Normal oila”, “so’glom farzand” tushunchalari tushuntirib boriladi. O’zbekiston Respublikasi “oila kodeksi” da belgilangan qonunlar asosida oilalar barpo qilinmoqda va davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy muxofazasi ta’minlanmoqda.

DEMOGRAFIK BASHORAT

R E J A:

1. Demografik bashorat to’g’risida.
2. Demografik bashorat turlari.
3. Demografik bashorat uslublari.
4. Demografik bashorat tarixi.

Demografik bashorat deganda malum hudud aholisining soni, tarkibi va demografik vaziyati istiqbolining asoslangan xolda oldindan aniqlash tushiniladi. Xar qanday ijtimiiy – iqtisodiy bashoratlar, demografik bashorat zaminida tuziladi. Kelajakda ishlab chiqarish lozim bo’lgan maxsulotlar miqdorini rejalashtirish uchun avvalo kelajakdagi aholi soni, yosh-jinsiy, tarkibi, olialar sonini bilish lozimdir. Ayniqsa, aholining yosh tarkibi bo’yicha bashorati muxim axamiyatga egadir. Kelajakda maktabgacha bo’lgan bolalar muassalari, maktablar, oily va maxsus o’quv yurtlarini qurilishini rejalshtirish uchun kelajakda qancha bola maktabgacha muassasalariga qatnashi mumkin, qancha bola maktab yoshiga yetishi, qancha bola maktabni tugatib oily va maxsus o’quv yurtlariga borishi xaqidagi malumotlar zarurdir.

Aholining yosh – jinsiy tarkibi xaqidagi bashorat tibbiy xizmat tarkibi xaqidagi bashorat tibbiy xizmat ko’rsatish tizimining rivojlanishi uchun xam muxim axamiyat kasb etadi. Aholi yosh-jinsiy tarkibi bo’yicha tuzilgan bashorat asosida keljakda qancha bolalar va ayollar shifokorlari aholining, keksa guruhiga xizmat qiluvchi kardiologlar, onkologlar, nevrotologlar kabi mutaxassislar tayyorlash rejalshtiriladi. Kelajakda, yangi ish orinlarini tayyorlash xalq xo’jaligi soxalarini rovojlantirish istiqbollarini aniqlashda esa mexnat yoshidagi aholi xaqidagi bashorat ilmiy asos bo’lib xizmat qiladi. Umuman, iqtisodiyot va aholini ijtimoiy xayotining barcha qirralari istiqbolini rejalshtirishda shu sotsial jarayonlarning qatnashchilari, iste’molchialr va yaratuvhcilari bo’lishi aholi guruhlari xaqidagi demografik bashorat zarurdir. Aks xolda kelajak uchun rejalshtirilgan xar qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon ijobiy natija bermaydi. Demografik, bashorat demografiya fani va demografik tadqiqotlarninf asosiy vazifalaridan biri xosoblanadi. **Demografik bashorat tarixi 5.** Demografik bashorat-bashorat etilayotgan davrga qarab qisqa muddatli, O’rta muddatli va uzoq muddatli bo’ladi.

Qiaqa muddatli-demigrafik bashorat **5** yilga mo’ljallangan bo’lib, turli xo’jalik va rejalashtirish tashkilotlarida ko’proq qo’llaniladi. Qisqa muddatli bashoratga aniqlik darajasi nisbatan yuqori bo’ladi. Chunki 5 yil davimida aholini o’limi tug’ilishi jarayonida xam keskin ozgarish ro’y bermaydi. Mexnat resurslari farzand ko’rish yoshidagi aholi guruhi, nafaqa yoshidagi aholi guruhlari xaqidagi

ma’lumotlar aniq bo’ladi. Asosan tug’iladigan bolalar soni maxsus xisob –kitoblar uslublar orqali xisoblanadi.

O’rta muddatli – demografik bashoratlar –demografik bashorat etish o’z tarixiga egadir. Bu boradagi eng dastlabki xarakatlar qadimgi **Rim va Pretsiyada** kuzatilgan. Ilmiy asoslangan birinchi demografik bashoratlar **XVII** asrning oxiri **XVIII** asrning boshlarida **L Eyper, T Maltus, Pirla-Pida** lar tomonidan yaratilgan.

XX asrning **20** yillaridan boshlab aholi o’sishining asosiy komponentlari,tug’ilish, o’lim jarayonlaridagi o’zgarishlarni xisobga olgan xolda, takomillashgan uslublar yordamida demografik bashoratlar xisoblana boshlandi. Ana shu yillarda **Fransiya, Germaniya, Iraliya, Daniya** davlatlari aholisining kelajakdagi miqdori demografik bashoratlar orqali, aniqlandi.

1921 yili **EM. Tarsov, S.G. Strumin**lar **1921-1941 yillar uchun Rossiya** aholisining demografik istiqbolini ishlab chiqdilar.

A.S.Novoselskiy, B.B Poevskiy, M.B. Ptux, Yu.A.Korchak-Chepurkovskiy, A.P.Komnko, B.Babaninlar tomonidan xam demografik bashoratlar ishlab chiqilgan. Demografik bashoratning uslublari eas Rossiyalik aholishunos olimlar **A.Ya. Boyarskiy B.Tsi. Urlanis, V A. Borisov** ishlarida keng o’rin olgan. O’zbekistonda demografik bashoratni ishlab chiqishi asosan **1960** yillardan boshlanadi. Respublikada dastlabki demografik bashoratlar aholishunos olim **M.K.Qoraxonov.** raxbarligida **1962-1980** yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik Respublikada **Mullajonov, Ubaydullayeva, Ali-Qoriyev, Boriyeva, Maqsakova** boshqalar xar tomonlama mukammal bashoratlar ishlab chiqishdi. **30** yilgacha bo’lgan davr uchun xisoblanadi. Ushbu bashoratda aholini tug’ilish va o’lim jarayonlari, aholi migrassiyasida sodir bo’lishi mumkin bo’lgan o’zgarishlar ilmiy asosda o’rganiladi va bashorat tuzishda xisobga olinadi.

Uzoq muddatli demografik bashoratlar **30-60** yilda qo’llanadi. Bunday bashoratlar aholi tug’ilishi va o’liminign kelajakdagi o’zgarishlar xaqidagi gepotezalarga asoslangan. Uzoq muddatli demografik bashoratga aholi tigrassiyasini xisobga olish bir muncha murakkabroq kechadi. Chunki aholi migrassiyasi ijtimoiy-iqtisodiy o’zgarishlar bilan bir qatorda jamiyatda, tabiatda yuz bergan yasodifiy jarayonlar bilan xam bog’liqdir. Shu tufayli uzoq muddatli demografik bashoratlarning aniqlik darajasi nisbatan pastroq bo’lishi mumkin.

Demografik bashorat uslublari.

Demografik bashoratnign eng oddiy uslubi aholi umumiy sonini ma’lum davrdagi o’zgarishini aniqlashdir. Bu uslubda bashorat qilinayotgan davrning boshlanoshodagi demografik xolat asos qilib olinadi va xolatga asosan bashorat qilinadigan davr uchun aholi soni xisoblanadi. Ushbu uslub quyidagi formulada o’z aksini topgan.

$$P_1 = P_0^{XE\,kxt}$$

P_1 – bashorat qilinayotgan davrning oxiridagiaholi soni.

P_0 –bashorat etilayotgan davrning boshlanishidagi aholi soni.

K-bashorat qilinayotgan davr uchun nazarda tutilgan aholining o’sishi.

t-bashorat etilayotgan davr.
e-natural logarifmlar asosi.

Yuqorida qayd etilgan uslub yordamida ma'lum hududdagi aholining umumiy soni bashorat etilgan. Lekin, bu bashorat aholi sonidagi o'zgarishni juda aniq ko'rsata olmaydi. Chunki bashorat etilayotgan davr ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'zgarishi bilan bog'liq holda tug'ilishi, keskin o'zgarishlar ham bo'lishi mumkinki, ular aholi soniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Demografik tadqiqotlarda aholining yosh va jinsiy tarkibi bo'yicha bashorat etish juda axmiyatli bo'lib, unda aholi tarkibidagi o'zgarishlar nisbatan aniq yoritiladi. Aholining yosh-jinsi bo'yicha bashorat etishda yosh guruhlarning "surish" uslubi qo'llaniladi. Bunday uslubda bashorat etilayotgan davrda xar bir yosh guruhni bashorat etilayotgan davr boshidagi mavjud miqdori olinadi. Undan bir yil davomida olganlar sonini aytib, keyingi yilga guruhni soni aniqlanadi. Masalan 2000- yil birinchi yanvarda 11 yoshgacha kirganlar soni, 1999-yil 1 yanvarda 10 yoshga kirganlar sonidan, 1 yanvar 1999y-1 yanvar 2000- yil davomida 10 yoshdan 11 yoshgacha o'lgan bolalar sonini ayirmasiga teng. Ana shu tarxda xar bir yosh guruhni "surib" keyingi yil uchun aholi soni aniqlanadi. Lekin, bunday uslubda bashorat etish uchun yosh guruhlari bo'yicha o'lim xollari, "yani o'lim jadvali" xisoblangan bo'lishi lozim. Yosh guruhlarni surish uslubi bilan bashorat etilayotgan davr boshidan keyingi yil uchun tug'ilganlar soni, yani **"P"** yoshdagilarni aniqlash lozim bo'ladi. Masalan bashorat etilayotgan davrimiz 2005 yildan boshlansa 2005 yilda tug'ilganlar, yani "o" yoshdagolar aniq, ular 2006 yilda 1 yoshga to'ladilar. Lekin 2006 yil uchun tug'ilajak bolalar sonini aniqlash lozin bo'ladi. Buning uchun farzand ko'rish yosh guruhlardagi **(15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44,** va **45-49** yosh ayollar guruhlari**)** ayollar sonini shu yosh guruhlardagi tug'ilish koeffisientiga ko'paytiriladi. Va keyingi yili shu guruhdagi xar **1000** ta ayol nechta farzand ko'rishi aniqlanadi. Masalan: O'zbekistonda 2005 yilda 15-19 yoshli ayollar "x" ni tashkil etadi. Shu yili 15-19 xar 1000 ta ayolga nisbatan "U" farzand tug'ilgan. Demak _____ga teng. Ana shunday uslub bilan xar bir yosh guruhida keyingi 2000 yilda tug'ilajak bolalar soni aniqlanadi. Xar bir yosh guruhida tug'ilishi mumkin bo'lgan bolalar soni aniqlanib, xammasi qo'shiladi. Va 2005 yilda tug'ilishi mumkin bo'lagan jami bolalar soni aniqlanadi. Shu tariqa 2006,2007,2008 va keyingi bashorat etilayotgan yillar uchun xa tug'ilajak bolalar soni aniqlanadi. Faqat buning uchun yosh guruhlari bo'yichatugilish koeffitsientlari, tug'lishidagi o'zgarishlar, o'lim xollari, migrassiya, aholi reproduktiv maylidagi o'zgarishlarni mutaxassislar tomonidan xisobga olinadi.

Demografik bashoratda mexnat yoshidagi aholini yosh-jinsiy ma'lumot, kasb-malakasi bo'yicha kelajak tarkibini aniqlash aloxida axamiyat kasb etadi. Chunki, ana shu bashorat asosida xar bir davlat av uning xududlarida kelajakdagi mexnat resurslari balansi ishlab chiqiladi.

Aholining oilaviy tarkibini bashorat etish xam muxim demografik tadqiqotdir. Chunki oila juda ko'p maxsulotlarning iste'molchisi xosoblanadi. Kelajakda oilaning tarkibi qanday bo'ladi, aholining necha foizi yolg'iz yashaydi, necha foizi oddiy oilalalarda, necha foizi 2-3 avlod vakillari yashovchi murakkab oilalarda istiqomat etadilar. Yosh oilalalar salmog'i qanday bo'ladi? Ana shu savollarga oila tarkibini

bashorat etish orqali javob beriladi xamda shu bashorat asosida aholiga turar joy yashash uchun kerak bo'lgan barcha maxsulotlar ishlab chiqish rejalshtiriladi.

DEMOGRAFIK BASHORAT

Demografik bashorat deganda ma'lum HUDUD ahoisining soni, tarkibi va demografik vaziyati istiqbolini itimiy asoslangan holda oldindan aniqlash tushuniladi. Har qanday ijtimoiy-iqtisodiy bashoratlar, demografik bashorat zaminida tuziladi. Kelajakda ishlab chiqarish lozim bo'lgan maxsulotlar miqdorini rejalashtirish, aholiga xizmat qiluvchi barcha sotsial sohalarni rivojlantirish uchun avvalo kelajakdagi aholi soni, yosh-jinsiy tarkibi, oilalar sonini bilish lozimdir. Ayniqsa, aholining yosh tarkibi bo'yicha bashorati muxim ahamiyatga egadir. Kelajakda maktabgacha bo'lgan bolalar muassasalari, maktablar, oliy va maxsus o'quv yurtlarini qurilishini rejalashtirish uchun kelajakda qancha bola maktabgacha muassasalariga qatnashi mumkin, qancha bola maktab yoshiga yetishi. qancha bola maktabni tugatib oliy va maxsus o'quv yurtlariga borishi xaqidagi ma'lumotlar zarurdir.

Aholini yosh-jinsiy tarkibi xaqidagi bashorat tibbiy xizmat ko'rsatish tizimining rivojlanishi uchun ham muxim axamiyat kasb etadi. Aholi yosh-jinsiy tarkibi bo'yicha tuzilgan bashorat asosida kelajakda qancha bolalar va ayotlar shifokorlari, aholining keksa guruhiga xyzmat qiluvchi kardiologlar, onkologlar, nevropotologlar kabi muttaxassislar tayyorlash rejalashtiriladi.

Kelajakda, yangi ish o'rinlarini tayyorlash, xalq xo'jaligi sohalarini rivojlantirish istiqbollarini aniqlashda esa mexnat yoshidagi aholi xaqidagi bashorat ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Umuman, iqtisodiyot va aholini ijtimoiy xayotining barcha qirralari istiqbolini rejalashtirishda shu sotsial jarayonlarning qatnashchilari, iste'molchilari va yaratuvchilari bo'lmish, aholi guruhlari xaqidagi demografik bashorat zarurdir. Aks xolda kelajak uchun rejalashtirilgan har qanday ijtimoiy-iqtisodiy jarayon ijobiy natija bermaydi.

Demografik bashorat, demografiya fani va demografik tadqiqotlarning asosiy vazifalaridan biri xisoblanadi. Demografik bashorat-bashorat etilayotgan davrga qarab, qisqa muddatlig o'rta mudddtli va uzoq muddatli bo'ladi.

Qisqa muddatli demografik bashorat —5 yilga mo'tljallangan bo'lib, turli xo'jalik va rejalashtirish tashkilotlarida ko'proq qo'llaniladi. Qisqa muddatli bashoratda aniqlik darajasi nisbatan yuqori bo'ladi. Chunki 5 yil davomida aholini o'limi va tutilish jarayonida ham keskin o'zgarish ro'y bermaydi. Mehnat resurslari, farzand ko'rish yoshidagi aholi guruhi, nafaqa yoshidagi aholi guruhlari xaqidagi ma'lumotlar aniq bo'ladi. Asosan tug'iladigan bolalar soni maxsus hisob-kitoblar, uslublar orqali hisoblanadi.

O'rta muddatli demografik bashoratlar-30 yilgacha bo'lgan davr uchun hisoblanadi. Ushbu bashoratda aholini tug'ilish va o'lim jarayonlari, aholi migratsiyasida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar ilmiy asosda o'rganiladi va bashorat tuzishda hisobga olinadi.

Uzoq muddatli demografik bashoratlar 30 — 60 yilga mo'ljallanadi. Bunday

bashoratdar aholi tug'ilishi va o'limining kelajakdagi o'zgarishlar xaqidagi gipotezalarga asoslanadi. Uzoq muddatli demografik bashoratda aholi migratsiyasini hisobga olish bir muncha murakkabroq kechadi. Chunki aholi migratsiyasi ijtimoiy — iqtisodiy o'zgarishlar bilan bir qatorda jamiyatda, tabiatda yuz bergan tasodifiy jarayonlar bilan ham bog'liqdir. Shu tufayli uzoq muddatli demografik bashoratlarning aniqlik darajasi nisbatan pastroq bo'lishi mumkin.

Demografik bashorat uslublari. Demografik bashoratning eng oddiy uslubi aholi umumiy sonini ma'lum davridagi o'zgarishini aniqlashdir. Bu uslubda bashorat qilinayotgan davrning boshlanishidagi demografik xolat asos qilib olinadi va shu holatga asosan bashorat qilinadigan davr uchun aholi soni hisoblanadi. Ushbu uslub quyidagi formulada o'z aksini topgan:

$P_1=P_0xe^{xx1}$

P_1 - bashorat qilinayotgan davrning oxiridagi aholi soni.

P0 - bashorat etilayotgan davrning boshlanishidagi aholi soni.

K - bashorat qilinayotgan davr uchun nazarda tutilgan aholining o'sishi.

t - bashorat etilayotgan davr.

e - natural logarifmlar asosi.

Yuqorida qayd etilgan uslub yordamida ma'lum xududdagi aholining umumiy soni bashorat etiladi. Lekin, bu bashorat aholi sonidagi o'zgarishni juda aniq ko'rsata olmaydi. Chunki bashorat etilayotgan davrda ijtimoiy- iqtisodiy sharoitlarni o'zgarishi bilan bog'liq holda tug'ilish, o'lim va aholi migratsiyasida keskin o'zgarishlar ham bulishi mumkinki, ular aholi soniga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Demografik tadqiqotlarda aholining yosh va jinsiy tarkibi bo'yicha bashorat etish juda axamiyatli bo'lib, unda aholi tarkibidagi o'zgarishlar nisbatan aniq yoritiladi. Aholining yosh-jinsi bo'yicha bashorat etishda yosh guruhlarning «surish» uslubi qo'llaniladi. Bunday uslubda bashorat etilayotgan davrda xar bir yosh guruhini bashorat etilayotgan davr boshidagi mavjud miqdori olinadi. Undan bir yil davomida o'lganlar sonini ayirib, keyingi yilga shu guruhi soni aniqlanadi. Masalan, 2000 yil 1 yanvarda 11 yoshga kirganlar soni, 1999 yil 1 yanvarda 10 yoshga kirganlar sonidan, 1.01.1999 y.-1.01.2000Y davomida 10 yoshdan 11 yoshgacha o'lgan bolalar sonini ayirmasiga teng. Ana shu tarzda har bir yosh guruhini «surib» keyingi yil uchun aholi soni aniklanadi. Lekin, bunday uslubda bashorat etish uchun yosh guruhlari bo'yicha o'lim xollari, ya'ni «o'lim jadvali» hisoblangan bo'lishi lozim

Yosh guruhlarni surish uslubi bilan bashorat qilinganda, bashorat etilayotgan davr boshidan keyingi yil uchun tug'ilganlar soni, ya'ni «R» yoshdagilarni aniqlash lozim bo'ladi. Masalan. bashorat etilayotgan davrimiz 1999 yildan boshlansa, 1999 yilda tug'ilganlar, ya'ni «O» yoshdagilar aniq, ular 2000 yilda 1 yoshga to'ladilar. Lekin, 2000 yil uchun tug'ilajak bolalar sonini aniqlash lozim bo'ladi. Buning uchun farzand ko'rish yosh guruhlaridagi (15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 va 45-49 yosh guruhlari) ayollar sonini, shu yosh guruhidagi tug'ilish koeffitsientiga ko'paytiriladi va keyingi yili shu guruhdagi har 1000 ta ayol nechta farzand ko'rishi aniqlanadi. Masalan, O'zbekistonda 1999 yilda 15-19 yoshtsh ayollar «X» ni tashkil etgan. Shu yili 15-19 xar 1000 ta ayolga nisbatan «U» farzand ug'ilgan. Demak, xo'» uo' = 2 ga teng. Ana shunday uslub bilan har bir yosh guruhida keyingi 2000 yilda

tug'ilajak bolalar soni aniqlanadi. Har bir yosh guruhida tug'ilishi mumkin bo'lgan bolalar soni aniqlanib, hammasi ko'shiladi: va 2000 yilda turilishi mumkin bo'lgan jami bolalar soni aniqlanadi.

$$Z\frac{15-19}{2000}+Z\frac{20-24}{2000}+Z\frac{25-29}{2000}+\cdots Z\frac{45-49}{2000}=\sum Z\frac{15-49}{2000}$$

Shu tariqa 2001, 2002, 2003 va keyingi bashorat etilayotgan yillar uchun xam tug'ilajak bolalar soni aniqlanadi. Faqat buning uchun, yosh guruhlari bo'yicha tug'ilish koeffitsientlari, tug'ilishdagi o'zgarishlar, o'lim hollari, migratsiya, aholi reproduktiv maylidagi o'zgarishlarni mutaxassislar tomonidan xisobga olinadi.

Demografik bashoratda mehnat yoshidagi aholining yosh-jinsiy ma'lumot, kasb - malakasi bo'yicha kelajak tarkibini aniqlash aloxida ahamiyat kasb etadi. Chunki, ana shu bashorat asosida xar bir davlat va uning hududlarida kelajakdagi mexnat resurslari balansi ishlab chiqiladi.

Aholining oilaviy tarkibini bashorat etish xam muxim demografik tadqiqotdir. Chunki oila juda ko'p maxsulotlarni iste'molchisi xisoblanadi. Kelajakda oilalarning tarkibi qanday bo'ladi, aholining necha foizi yolg'iz yashaydi, necha foizi oddiy oilalarda, necha foizi2-3 avlod vakillari yashovchi murakkab oilalarada istiqomat etadilar. Yosh oilalar salmog'i qanday bo'ladi? Ana itu savollarga oila tarkibini bashorat etish orqali javob beriladi hamda shu bashorat asosida aholiga turar joy, yashash uchun kerak bo'lgan barcha mahsulotlar ishlab chiqish rejalashtiriladi.

Demografik bashorat etish o'z tarixiga egadir. Bu boradagi eng dastlabki xarakatlar qadimgi Rim va Gretsiyada kuzatilgan. Ilmiy asoslangan birinchi demografik bashoratlar XVII asrning oxiri Xh asrning boshlarida L.Eyler, T.Malhtus, Pirla-Ridalar tomonidan yaratilgan. XX asrning 20 yilaridan boshlab aholi o'sishining asosiy komponentlari, tug'ilish, o'lim jarayonlaridagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda. takomillashgan uslublar yordamida demografik bashoratlar xisoblana boshlandi. Ana shu yillarda Frantsiya, Germaniya, Italiya, Daniya davlatlari axolnsining kelajakdagi miqdori demografik bashoratlar orqali aniqlandi.

1921 yili E.M.Tarasov, S.G.Strumilinlar 1921-1941 yillar uchun Rossiya aholisining demografik istiqbolini ishlab chiqdilar.

A.S.Novoselhskiy, V.V.Poevskiy, M.V.Ptux,Yu.A.Korchak-Chepurkovskiy, A.P.Komnko, B.Babaninlar tomonidan ham demografik bashoratlar ishlab chiqilgan. Demografik bashoratning uslublari esa Rossiyalik aholishinus olimlar A.Ya.Boyarskiy, B.O'.Urlanis, V.A.Borisov ishlarida keng o'rin olgan.

O'zbekistonda demografik bashoratlaryi ishlab chiqish, asosan 1960 yillardan boshlanadi. Respublikada dastlabki demografik bashoratlar aholishinus olim M.K.Qoraxonov raxbarligida 1962-1980 yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik respublikada har tomonlama mukammal demografik bashoratlar ishlab chiqish rivojlandi. Bu borada aholishunos olimlar I.R. Mullajonov R.N. Ubaydullaeva, N.S. Ali-Qoriev, O.B. Ota-Mirzaev, A,Qayumov, M.R.Bo'rieva, L.P.Maksakova va boshqalarning ilmiy ishlarini keltirish mumkin.

DEMOGRAFIK SIYOSAT.

Demografik siyosat - aholi siyosatin ing asosiy' qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari va turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga, yo'nalishlarga egadir. Aholi siyosati demografik siyosatga qaraganda keng qamrovli bo'lib, aholini rivojlantirish maqsadida olib boriladigan ijtimoiy - iqtisodiy siyosat yo'nalishi hisoblanadi.

Aholi rivojlanishi esa, o'z navbatida uning ham miqdoriy ham sifatiy jihatlarini o'zgarib borishida namoyon bo'ladi. Aholining miqdoriy rivojlanishi deganda, ma'lum davrda, ma'lum hudud aholisi yoki millatning son jixatidan o'zgarib borishi tushuniladi. Aholining sifatiy rivojlanishi esa, asosan uning salomatlmgi, o'rtacha umr ko'rishi, bilim darajasi va ta'lim tarbiya olishi va komilligida o'z ifodasini topadi. Aholi rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzviy qismi bo'lib, u o'z ichiga aholining takror barpo bo'lish jarayonini ham oladi.

Aholi siyosatinnng maqsadi davlat tomonidan aholining xam mikdoriy (normal, optimal darajada) ham sifatiy rivojlanishini ta'minlashdir.

Aholi rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir etib borish tarixiy jarayondir. Ushbu jarayon jamiyat taraqqiyotining xar bir bosqichida, shu davrning ijtimoiy - iqtisodiy sharoitiga mos holda, alohida mazmunga ega bo'lgan. Jumladan, feodalizm sharoitida aholi rivojlanishining asosiy elementi bo'lgan ta'lim tizimi, nisbatan kam taraqqiy etgan edi. Masalan, O'zbekistonda masjidlar, madrasalar qoshida ta'lim tizimi joriy etilgan. Ularni moddiy ta'minlash maqsadida davlat va ayrim mulkdorlar tomonidan vaqf mulklari ajratilgan. Insonni mexnatga tayyorlash, jamiyat a'zosi uchun zarur bo'lgan bilimlarni axloqiy sifatlarni yosh avlod; asosan oiladan, oila muxitida olar edi. Keyinchalik sanoat asta - sekin rivojlanib borishi natijasida mexnatga tayyorlashda maxsus bilimlar, maxsus faoliyat zarur bo'lib qoldi. Bu zarurat davlatda ta'lim tizimini yanada rivojlanishiga, yoshlarga maxsus bilim berib, kasb - xunar o'rgatishga extiyoj yaratdi. Natijada. O'lkamizda ta'lim tizimi tashkil topdi va rivojlandi. Hozirgi davrda O'zbekistonda aholi siyosatining asosiy maqsadi uning sifatiy rivojlanishini tashkil etishdan iboratdir. Aholining sifatiy rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Aholi salomatligining holati, bolalar va onalar o'limi o'rtacha umr davri:

- *aholining ta'lim darajasi va uning tarkibi:*
- *aholining kasb-xunarga tayyorgarlik darajasi:*
- *aholining soo'ial tarkibi va soo'ial mobilligi:*
- *aholining urbanizatsiyalashganligi:*
- *aholining xududiy harakati:*
- *aholining ma'naviy madaniy qadriyatlari va ularni saqlash, e'zozlash.*

Respublikada aholi siyosati o'zaro chambarchas bog'langan bo'g'inlardan tashkil topgan. Ushbu bo'g'inlarga demografik siyosat, aholi migratsiyasi, urbanizatsiya va bandlik siyosatlarini kiritish mumkin.

Demografik siyosat aholi siyosatini uzviy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi aholini miqdoriy rivojlanishini boshqarishdan iboratdir, Demografik siyosatning asosiy ob'ekti aholining takror barpo bo'lish. jarayoni hisoblanadi.

Demografik siyosat orqali kurilgan, istalgan aholi takror barpo bo'lish turiga

erishiladi. Ma’lumki, aholi takror barpo bo’lishi tug’ilish, o’lim, nikoh, ajralish kabi demografik jarayonlar bilan bevosita bog’liqdir. Shu bois ushbu jarayonlarni siyosat yo’li bilan jamiyat tomonidan boshqarilishi ham demografik siyosatni vazifalaridandir.

Jamiyat taraqqiyotiga nazar tashlasak, demografik jarayonlarni, ayniqsa tug’ilish, nikohni jamiyat tomonidan boshqarilganligini guvohi bo’lamiz. Xatto bu xaqida eng qadimgi olimlar Aflotun va Arastu asarlarida ham uchraydi. Qadimgi Rimda tug’ilish va nikohni ozod insonlar o’rtasida qo’llab - quvvatlovchi, qonunlar qabul qilingan. Feodalistik jamiyatda esa din tomonidan shunday qattiq qonunlar yaratilganki, ularda nikoh, cheklanmagan tug’ilish va katta oilalar aholini muntazam ko’payib borishini omili sifatida himoya qilingan, qo’llab - quvvatlangan.

Kapitalistik ishlab chiqarish usulini rivojlanishi esa demografik jarayonlarda yangi muammolarni, yo’nalishlarni kelib chiqishiga sabab bo’ldi. Kapitalizmda sanoatni rivojlanishi shahar turmush tarzini kengayishi, ayollarni ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tufayli, oilada farzandga bo’lgan talab kamaydi. Ko’p bolali oilalarda, kapitialistik ishlab chiqarish sharoitida qator iqtisodiy muammolar vujudga keldi. Natijada, tug’ilish o’z-o’zidan kamaya boshladi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli rivojlangan Frantsiya va boshqa yevropa davlatlarida tug’ilish 19 asrning birinchi o’n yilligidan boshlab kamaya bordi. Ushbu davlatlarda 20 asrga kelib aholini tabiiy o’sishi nihoyatda kamayib ketdi. Aholi takror barpo bo’lishi kengaygan turdan, qisqargan turga o’tdi. Natijada bu davlatlarda aholini qarish ya’ni «Demografik qarish» jarayoni sodir bo’ldi. Bu xol davlat tomonidan maxsus demografik siyosat olib borishni taqozo etdi. 1946 yilda Frantsiyada tug’itshshni ko’tarish orqali aholi miqdoriy ko’payishiga erishish maqsadida oilalarga birinchi va ikkinchi, ayniqsa uchinchi farzandlarining turilishida aohida nafaqa ajratildi. 1960-1970 yillarda tug’ilishni ko’tarish maqsadidagi demografik siyosat boshqa rivojlangan kapitalistik davlatlarda xam olib boritui.

Lekin ushbu davlatlardagi xususiy mulkchilik formasi tugalishni ko’paytirish uchun xamma chora - tadbirlarni qo’llashda ba’zi muammolarni keltirib chiqarar edi. Shu bois yevropadagi rivojlangan davlatlarda tug’ilish darajasini ko’tarib, optimal, normal xolga keltirish juda mushkul bo’lmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlarda esa, aksincha 1960-1970 yillarda tushlishning yug’ori darajada turganligi va o’lim xollarining keskin kamayganligi natijasida aholining tabiiy o’sishi juda yuqori darajada bo’ldi. Natijada Osiyo, Afrika va Janubiy Amerikada joylashgan qator rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni birdan ko’payib ketdi. Bu holni demograf muttaxassislar «demografik portlash», deb atadilar. Ushbu davlatlarda iqtisodiy imkoniyati cheklangan holda aholisining bunday tez ko’payishi, tug’ilishni cheklashga majbur etdi. Natijada ushbu davlatlarda davlat tomonidan «Oilani rejalashtirish» ya’ni «tug’ilishni nazorat etish» borasida demografik siyosat olib borildi,

Demografik siyosat o’tkazish uslublari. Demografik siyosat o’tkazish uslublarini shartli ravishda uch yo’nalishga ajratish mumkin.

1. Iqtisodiy.

2. Ma'muriy — xuquqiy.

3. Ijtimoiy psixologik (tarbiyaviy).

Iqtisodiy uslub asosan tug'ilish darajasi pasayib ketgan aholi takror barpo bo'lishi, aholi ko'payishini ta'minlay olmagan xollarda qo'llaniladi. Bu uslubda davlat tomoidan homilador ayollarga (ma'lum davrda), u farzand ko'rgandan keyin va farzandi 2 - 3 yoshga yetgunga qadar maxsus nafaqalar ajratiladi, birinchi, ikkinchi, uchinchi farzandlarga iqtisodiy yordam beriladi. Ko'p bolali oilalarga xam iqtisodiy yordamlar berib boriladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi, yosh bolasi bor ayollarga ish joylaridan ba'zi bir imtiyozlar beriladi, ularga xam farzandlarini tarbiyalab, xam ijtimoiy faoliyatlarini davom ettirish uchun sharoit yaratiladi. Shuningdek, ba'zi davlatlarda kam ta'minlangan oilalarga ham iqtisodiy yordam ajratiladi.

Tutilipgai ko'tarish borasida olib boriladigan iqtisodiy uslubni yana biri - nikohga kirgan yosh oilalarni turar joy bilan ta'minlash borasida davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar.

Shuningdek, bolalar kiyimlari, oziq- ovqatlarini arzon narxda sotish, maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyatining sifatini yaxshilash, bolalar va onalar salomatligini davlat tomonidan muhofaza etilishi, aholiga maishiy hizmat tizimini rivojlanishi va sifatli xizmat ko'rsatish kabilar ham aholi takror barpo bo'lishiga ijobiy ta'sir etuvchi iqtisodiy omillar xisoblanadi.

Ma'muriy - huquqiy uslubga aholi takror barpo bo'lishi, oilalar tashkil topishiga turli qonunlar orqali ta'sir ko'rsatish kiradi. Masalan, abort(homilani sun'iy yo'l bilan yo'q qilish)larni qonun bilan man etilishi, nikoh yoshlarini ko'tarilishi, aholi migrao'ion xarakatini cheklash, yoki rivojlantirish, oila buzilganda, er va xotin ajralishganda ona va bola xuquqlarini qonuniy himoyasi, bolani ota -ona oldidagi burchini qonuniy belgilash, homilador ayolni ishga qabul qilishda, yoki ishdan bo'shatishda ular xuquqlarini qonuniy himoyasi, nafaqa ajratishda bolalar sonini xisobga olish kabi jarayonlardir.

Ijtimoiy - psihologik uslub, yoki aholini «demografik tarbiyalash». Aholini demografik tarbiyalashda avvalo yosh avlodda oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga bo'lgan munosabatini davlat ijtimoiy - iqtisodiy taraqqiyotiga, aholi salomatligiga mos ravishda shakllantirish lozim. Bunda oila asosiy tarbiya o'chog'i hisoblanadi. Shuning uchun xam ota -onalarning «demografik savodliligi» ga katta e'tibor berilmog'i lozim. Demografik tarbiyaning yana bir muhim o'chog'i ommaviy axborot orqali demografik mayliga ta'sir etish mumkin.

Demografik siyosat ijtimoiy - iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo'lmosh lozim. Shundagina aholini ijtimoiy - iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettirgan xolda rivojlanib boradi.

TAVSIYA ETILGAN ADABIYOTLAR.

(Uzbek tilida chop etilgan manbalar).

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka taqdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent, 1997.

2. O'zbekiston Davlat Statistika Deportamentining 2001 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migrasiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
3. O'zbokistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979 va 1989 yilarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
4. Qur'oni Karim Toshkent, 1992 y.
5. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi Togakent. 1998 y.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitugsiyasi. Toshkent. 1992.
7. Abdurauf Fitrat. Oila. Toshkent, 1998 y.
8. Ayol-Oila-Huquq. Davra suxbati materiallari. Toshkent 1998 y.
9. Bo'rieva M.R. Oilada nechta farzand bo'lgani ma'qul. Toshkent, 1995 y.
10. Bo'rieva M.R. O'zbekistonda oila demografiyasi. Toshkent, 1997 y.
11. Bo'rieva M.R. Oilani rejalashtirish. Toshkent, 1999 y.
12. Bo'rieva M.R. Oila va demografiya asoslari. (ma'ruzalar matni). Toshkent 1999 y.
13. 1998 yil —Oila yili. Toshkent 1998 y.
14. Mustaqillik sharoitida oila va tarbiya. Toshkent, 1994 y.
15. Nazarova X. Aholi migrasiyasida ayollarning roli. Toshkent, 1999 y.
16. Tutish yoshdagi ayollarni salomatligini saqlash. Toshkent, 1998 y.
17. O'zbekiston aholisi va mehnat resurlari. Toshkent, 1991 y.
18. O'zbekiston reslublikasi mustaqillik yillarida. Toshkent, 1997 y.
19. Shoumarov R.B. Shoumarov Sh.B. Muxabbat va oila. Toshkent, 1994 y.
20. M. Bцrieva "Demagrafiya asoslari" Toshkent 2001 yil
21. R.Abdullaeva, O. Ata-Mirzaev. N umarova: "O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bant ligi". T. "Unvesitet" 2006 yil
22. T. Isaqova, X. Xo'ja qulov: "Demografiya statistigasi" T. 2004 yil

*«**COM TEC CENTER**» mas'uliyati*
cheklangan jamiyatida chop etildi.
Manzil: Qo'qon sh. Istambul ko'chasi 18-B uy